

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING
UDGIVET AF RIGSARKIVET

ARKIV

William Christensen: Rigsråd og stænder	129
Kristian Hvidt: Historieforskning og databehandling	137
Erik Stig Jørgensen: Klittegaard-arkivet	147
Vibeke Nielsen: Kommissionsdomstole under den gamle retspleje	160
Knud Rasmussen: Lægdsvæsenet 1788-1914	168
Orientering	191

Rigsråd og stænder

Notitser angående arkivernes historie

AF WILLIAM CHRISTENSEN

Under arkivernes arbejde med at modtage og ordne arkivalierne må der jævnligt foretages administrationshistoriske undersøgelser. Da flere af disse undersøgelser har interesse ud over deres specielle formål, vil ARKIV lejlighedsvis bringe sådanne arbejder.

Rækken indledes med de „notitser“, som William Christensen skrev, da han i 1922–23 gennemgik og ordnede samlingen „Rigsråd og stænder“. Denne redegørelse, der slutter sig til de øvrige, meget indgående arkivhistoriske studier, som William Christensen foretog (jfr. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, 2. række VIII, 1936, s. 2 og Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 328, hvor der henvises til den) gengives her efter Rigsarkivets registratur nr. 159 med ganske få redaktionelle ændringer samt med moderne retskrivning.

Ved en i 1922–23 foretagen omordning af samlingen „Rigens råds breve“ er af denne samling og af forskellige af andre samlinger udtagne arkivalier dannet følgende grupper (jfr. Erslev: Rigsarkivet, s. 15):

- a. Rigsrådets arkiv.
- b. Den fynske adels arkiv.
- c. Landkommissariers arkiver.
- d. Kancelliets samling af rigsrådserklæringer.
- e. Forskelligt vedrørende Rigsråd og stænder.

Over disse samlinger haves en fælles seddelregistrant; om de tre første gives nedenfor nogle historiske notitser.

a. Rigsrådets arkiv¹

Et særligt rigsrådsarkiv omtales på kanslerens Johan Friis' tid, idet der foreligger en kortfattet designation, skrevet med hans hånd og med tilføjelser af Mogens Gyldenstjerne, over en del breve, der „komme Rigens Indbyggere til Bedste“, og hvis originaler går tilbage til 1513.² En yngre, langt udførligere registratur over Rigsrådets arkiv er affattet 1621, men senere fortsat. Den kendes nu kun i en ikke fejlfri afskrift, der går til 1640, og er efter denne gengivet hos Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, III, s. 459 ff)³.

Den 20. oktober 1660 indfandt Frederik III selv sig i Rigsrådets forsamlingsværelse og lod det arkiv føre op på slottet.⁴ Arkivet er, vistnok i alt væsentligt i sin oprindelige skikkelse, registreret i den i 1690 afdøde Thomas Bartholins registrant over Gehejmearkivet (registrant nr. 8), 4. skab, 2.–3. skuffe, dog for størstedelen meget summarisk og tillige således, at mange af de ældste breve ikke er registrerede her, men allerede af Bartholin (eller tidligere?) er overførte til andre samlinger. Derimod er der senere i den oprindelige samling „Rigens råds breve“ indblandet forskellige fremmede bestanddele, så at samlingen, således som den fremtræder i den Thorkelinske registrant 10, består af flere ganske uensartede dele. Adskillige af disse fremmede bestanddele har kunnet udskilles, uden at det gav anledning til større tvivlsmaal; dette gælder om de nydannede arkiver: Fyns adels arkiv, sjællandske landkommisærers arkiv og fynske (og andre?) landkommisærers arkiv, og ligeledes om en del stykker, der utvivlsomt hidrører fra de adelige brevkister, som efter branden 1728 kom for dagen i en tilbygning til Frue kirke og derfra overførtes til Gehejmearkivet. Men i an-

1. Pergamenter.

1535–42.....	1 kapsel	1565–68.....	1 kapsel
1546–56.....	1 -	1570–1632.....	1 -
Papir.			
1539–1624.....	1 pakke	1620–45.....	2 bind
1625–28.....	1 -	1646–50.....	1 pakke
1629–33.....	1 -	1649–57.....	1 bind
1634–45.....	1 -	1651–60.....	1 pakke

2. Ca. 1450–1660 Ældste efterretninger om Rigsarkivet til 1660. Arkivvæsenets arkiv, arkivregistraturer nr. 33 (Foreløbige arkivregistraturer serie 7 nr. 1, s.35). Trykt i A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske rigsarkivers historie, s. 210.

3. Håndskriftet findes i Universitetsbiblioteket i Oslo, fol. nr. 163 (ikke nr. 136 som nævnt i Erslev: Aktstykker III, s. 458).

4. A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske rigsarkivers historie, s. 246, jfr. s. 39 f.

dre tilfælde har det været vanskeligere at sondre mellem det oprindelige rigsrådsarkiv og senere tilkomne bestanddele. Det er her ved en mangel, at den gamle registratur over Rigsrådets arkiv kun går til 1640, og tillige at den for tiden indtil 1640 øjensynlig ikke har været helt fuldstændig. Der findes adskillige stykker, om hvilke det må anses for givet, at de har hørt til Rigsrådets arkiv, men som dog mangler i registraturen, og der er derfor på samtlige papirsbreve i Rigsrådets arkiv, der er genfundne i registraturen, skrevet et „(reg.)“, medens de papirsbreve i det nævnte arkiv, der ikke har en sådan påskrift, ikke har kunnet påvises i registraturen.

I samlingen „Rigens råds breve“, således som den fremtrådte i Thorkelins registrant 10, var imidlertid også indkommet en hel del sager, som nu findes i den nydannede samling „Forskelligt vedrørende Rigsråd og stænder“.⁵ En stor del af de hertil fra registrant 10 overførte sager har utvivlsomt udgjort et eget kanslerarkiv (forskelligt fra det egentlige arkiv for Danske Kancelli);⁶ som sælig betegnende for kanslerens stilling kan nævnes to koncepter skrevne af Christen Thomessøn kun med en dags mellemrum (1650 10. aug. og 11. aug.), af hvilke den første er koncept til en erklæring af Rigsrådet til kongen, og den anden en erklæring af kongen til Rigsrådet.

Foruden de arkivalier, der nu er samlede som Rigsrådets arkiv, kan der i andre samlinger påvises adskilligt, om hvilket det er utvivlsomt, at det har hørt til det nævnte arkiv, men som af praktiske hensyn ikke er flyttet dertil. Dette gælder om Christian IV's til Rigsrådet stilede egenhændige breve, der fremdeles ligger i samlingen af denne konges egenhændige breve, samt om de i det følgende anførte dokumenter, for hvilke den ældre signatur er vedføjet:

- 1460 5. marts, reg. 13, Slesvig 86 a.
- 1513 22. juli, håndfæstninger 7 a.
- 1523 26. marts, håndfæstninger 8.
- 1527 20. aug., håndfæstninger 10.

5. Det øvrige af denne samling består af arkivalier, som efter rigsarkivarens anvisning er flyttede hertil fra ældre nu omordnede samlinger.

6. Se således Erslev: Aktstykker I, s. 317 „dog k. m. propositio beholdt chansleren, thi det icke vor uden missive bref, hanom tilskrefvit“. Sst. s. 441 påskrift med Christian Friis's hånd (ikke som anført med kongens): Rigsraadz resolutio leffuerit mig y raadst. den 14 febr. 1625“. Sst. III s. 463 „hvelchen kongelig erklæring h. cantseler dog hos sig selver beholdt“.

- 1533 jfr. Erslev: Aktstykker, III, s. 459, det bestemte eksemplar er næppe til at fastslå.
- 1534 18. aug., håndfæstninger 12, begge eksemplarer.
- 1536 30. okt., håndfæstninger 16 a.
- 1536 30. okt., håndfæstninger 14 a.
- 1542 4. juni, håndfæstninger 17 a.
- 1547 30. marts, reg. 13, Slesvig 112, eksemplaret med dansk påskrift.
- 1547 6. dec., håndfæstninger 18.
- 1551 21. dec., håndfæstninger 19 a.
- 1557 1. juni, håndfæstninger 20.
- 1558 13. dec., håndfæstninger 21 a.
- 1559 12. aug., håndfæstninger 22 a.
- 1573 og 1576 2 breve, der nu synes forsvundne, jfr. Erslev: Aktstykker III, s. 459.
- 1585 4. maj, reg. 14, Skotland 40 a.
- 1596 17. aug., håndfæstninger 28 a.

Med det virkelige rigsrådsarkiv har forskellige rigsråder øjensynlig til forskellige tider haft tilsyn, selv om det i mange tilfælde kun har drejet sig om at holde en vis orden i de samtidige efterhånden indløbende sager. Ovenfor er nævnt Johan Friis's og Mogens Gyldenstjernes designation, og registraturen af 1621 affattedes ved en overleveringsforretning af arkivet fra Manderup Parsberg til Esge Brock. Senere har Claus Daa øjensynlig i en længere årrække haft tilsyn med arkivet, som det fremgår af påtegninger af ham på akter i alt fald fra tiden 1627-40. Derimod kan man i de nærmest følgende år finde påtegninger med skiftende hænder, især dog Tage Thotts, der på et omslag om akter fra oktober 1643 skriver, at de „skall legges i rigens raadz brevkiste, naar Gud vill, jeg kommer Kiøbenhaffn och kand komme i den“. I 1650 ses Mogens Høeg nogle gange at have taget sig af arkivet, og i 1650-52 i højere grad Henrik Ramel; den sidste har bl. a. nummereret et betydeligt antal aktstykker fra 1651-52. Den af rigsråderne fra Frederik III's tid, der ses at have beskæftiget sig mest med arkivet, er dog Otte Krag, men for hans vedkommende er der den mærkelighed, at medens de tidligere „arkivarer“, i alt fald i det 17. århundrede, for den ganske overvejende del kun har beskæftiget sig med de løbende sager, viser det sig, at Otte Krag kun en meget sjælden gang har påtegnet akter, der hidrører fra tiden efter, at han i 1653 var blevet rigsråd. Derimod finder man atter og atter hans hånd på akter i Rigsrådets arkiv før 1653. Hånden kan påvises i alt fald så tidlig som på et dokument fra 1568, men naturligvis særlig hyppig i det 17. århun-

drede, og forskellen mellem arten af hans og de fleste tidligere rigsråders beskæftigelse med arkivet er karakteristisk for den historiske interesse, som Otte Krag har næret.

b. Fyns adels arkiv⁷

Om dette arkiv haves en oplysning i Landebogen for Sjælland 1638–53 (s. 494–99), hvor det hedder, at i 1649 den 11. januar modtog den daværende fynske landkommissær Falk Gjõe Henriksøn (hvis arkivalske interesse også kendes andensteds fra)⁸ under et ophold på Hesselager fra denne gårds ejer Niels Friis, „adskillige gamle breve og documenter, adelens friheder anlangendes, som i hans forfædres gemme hidindtil haver været beliggendes“.⁹

Ved afleveringen var det hensigten, at brevene skulde nedlægges i landekisten, „med andre Landsens Breve, som der i Forvaring haver[!]“, og dette må vel antages at være sket. Om deres skæbne i den nærmest følgende tid vides dog intet. De ses ikke at være indført i Thomas Bartholins registrant over Gehejmearkivet (registrant nr. 8), når undtages, at der ved et par af denne registrants breve (således „Rigets Raads Brefve“ Nr. 2 og 6) senere er tilføjet „in duplo“, ved hvilken senere tilføjelse der sikkert sigtes til det fra Fyns adels arkiv stammende eksemplar af de pågældende breve. Derimod findes i alt fald de allerfleste af brevene registrerede i den Thorkelinske registrant 10, så at disse breve altså må antages at være kommet til Gehejmearkivet i tiden mellem Bartholin og Thorkelin. Og for et enkelt af brevenes vedkommende, men også kun et enkelt, haves en positiv oplysning om, hvorledes det er kommet til Gehejmearkivet. Ved eksemplaret af Frederik IIs håndfæstning af 1559 12. aug. ligger nemlig et brev af 1721,¹⁰ hvorved den daværende ejer af Damsbo, Axel Rosenkrantz, indsendte dette dokument til kongen. Det var blevet fundet på et loft på Damsbo i en gammel sønderbrudt kiste sammen med en del skøder og andre dokumenter vedrørende gården Damsbo og var efter brevskriverens antagelse ført til Damsbo af marsken Anders Bille.

7. 1492–1550..... 1 kapsel

1551–1648..... 1 -

8. Se: c 2 Fynske (og andre)? landkommissærers arkiv.

9. Fortegnelse over de afleverede breve: 1534 9. april, 1536 30. oktober, 1542 12. nov., 1542 12. dec., 1543 2. jan., 1558 13. dec., 1559 12. aug., 1562 9. maj, 1567 12. febr., 1568 15. maj, 1608 25. maj, 1628 15. febr.

10. Delvis trykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, s. 94 ff.

Når dette brevskæbne viser, at adelsarkivets overlevering til Falk Gjøe i 1649 ikke har kunnet hindre, at det senere blev splittet, har det næppe heller før 1649 været holdt samlet på ét sted. Herpå tyder i alt fald en i 1649 tagen bestemmelse, der går ud på, at hvor landsens breve hos en god mand findes eller kan opspørges, skal de af landkommisarierne udi al minde og venlighed indfordres og i landkisten . . . forvares. Der er da også udover de på fortegnelsen af 1649 opførte breve bevaret et antal breve, som med sikkerhed kan henføres til Fyns adels arkiv.¹¹

Med hensyn til disse breves historie gælder det samme, som er anført om dem, der nævnes 1649, nemlig at de ikke ses at være indførte i den Bartholinske registrant over Gehejmearkivet, men derimod findes i den Thorkelinske registrant nr. 10. Når de har kunnet henføres til Fyns adels arkiv, beror det dels på deres indhold, men tillige på, at en del af dem har påskrifter af kansleren Johan Friis, på hvis gård Hesselager der jo endnu i 1649 fandtes andre af arkivets breve. Ganske vist har den historisk interesserede Johan Friis også beskæftiget sig med brevene i Rigsrådets arkiv,¹² men i reglen vil det ikke være vanskeligt at afgøre, til hvilket af disse to arkiver et med hans påtegning forsynet brev hører.

Alle de ovenfor anførte breve er nu udtagne og samlede som „Fyns adels arkiv“, dog er en undtagelse gjort med de tre breve af 1536 30. okt., 1558 13. dec., og 1559 12. aug. (reg. 10, håndfæstninger og recesser nr. 14 b, 21 b og 22 b), idet disse, der alle kendes i andre originaler end de fra Fyns adels arkiv stammende, er blevet liggende sammen med disse andre originaler.

Det kan nævnes, at endnu et brev, der kan henregnes til Fyns adels arkiv, nemlig den ældste kendte redaktion af „Fyns vedtægt“ af 15. september 1473 fra gammel tid har været opbevaret i Fyns bispearkiv og endnu findes i den i Rigsarkivet beroende del af dette.

c. 1. Sjællandske landkommisærers arkiv¹³

Arkivet er udskilt af „rigsrådsbreve“, hvori det var blevet indlagt sandsynligvis efter Grams tid, idet ikke et eneste af aktstykkerne

11. 4 vidisser, alle udstedte 1551 20 aug., af ældre breve. Derudover følgende breve: 1492 19. febr., 1547 30. marts, 1547 6. april, 1550 13. jan., 1608 4. juli, 1648 6. dec.

12. Jfr. A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie, s. 210 f.

13. Pergamenter 1647 ..... 1 kapsel

Papir 1638-49..... 1 pakke

Vedr. landebøger se seddelregistratur i Rigsarkivet.

har påskrift med Grams hånd, således som tilfældet i det virkelige rigsrådsarkiv. Udskillelsen har været ret let at foretage, idet der foreligger en designation, som tidligere fandtes i registratur 12 (Danmark 28), men nu er lagt i spidsen for arkivet. At det er de sjællandske landkommissærers arkiv, som denne designation registrerer, fremgår af flere af dens breves indhold (således afdelingen 1640 nr. 1, 2 og 5). Den opfører dog (i afdelingen 1645 25. okt. – 1646 4. juni under nr. 19) ét brev, der i virkeligheden slet ikke hører hjemme i det nævnte arkiv, nemlig Christian IVs lensbrev af 1646 for Frederik Reedtz på Vordingborg slot, men Frederik Reedtz var i alt fald en tid lang landkommissær. Designationens numre er påskrevne brevene selv, men med en anden hånd end designationens. Lensbrevets original har dog intet gammelt nummer, og i afdelingen 1638 er der en del afvigelser mellem originalernes og designationens numre.

Designationen er skreven med en hånd, der viser sig at tilhører historiografen Villum Worm (død 1704), og den må være skreven mellem 1649, da de registrerede breve ender med dette år, og 1690, da pakken allerede findes opført (under ovennævnte nr.: Danmark 28) i den i 1690 afdøde Thomas Bartholins registrant over Gehejmearkivet.¹⁴ Den må dog anses for en afskrift, idet den i afdelingen 1641 under nr. 1 nævner „Adelens Propositioner som *forgangen* Aar skede“.

c. 2. Fynske (og andre?) landkommissærers arkiv¹⁵

Når arkivet er anset for at være de fynske landkommissærers, beror det dels på analogien fra det bevarede ældre arkiv for Fyns adel, dels på, at to stykker (begge fra 4. aug. 1640) har påtegning om at være læste for menige ridderskab på landemodet i Fyn, og dels endelig på, at den ganske overvejende del af dokumenterne fra årene 1645–47 har påtegninger med en hånd, der viser sig at være den fynske landkommissær Falk Gjøe Henrikssøns. Bortset fra stykker af de her nævnte arter er af samlingen rigsrådsbreve til nærværende arkiv kun udtaget sådanne stykker, der findes i et andet eksemplar i de sjællandske landkommissærers arkiv, samt

14. [senere tilføjelse:] Pakken var i Gehejmearkivet allerede i Peder Schumachers arkivtid, en tilføjelse med hans hånd ses i Rigsarkivets registrant nr. 5 (læg nr. 118 eller 65).

15. 1638–48. . . . . 1 pakke

endvidere breve af 1638 29. juni (rigsrådsbreve 49, XXXIV i) og 1648 14. jan. og 3. febr.

I den pakke, der udgør arkivet, findes imidlertid adskillige stykker i to eksemplarer (nemlig 1646 1. april, 7. april, 16. april, 1647 (15). juli, 17. juli og 22. nov.) og 1647 8. juli endogså i tre eksemplarer. Det må da antages, i alt fald hvor det drejer sig om flere originaler, at kun det ene af disse eksemplarer kan stamme fra de fynske landkommissærers arkiv.

Når og hvorledes arkivet er kommet til Gehejmearkivet, vides ikke. Intet af stykkerne har påskrift med Grams hånd, således som tilfældet er i det virkelige rigsrådsarkiv; derimod har nogle stykker påskrift med en hånd, der vistnok er Schønings, og der er både stykker, der har påskrift af Falk Gjõe, og stykker, der ikke har det.

*d. Kancelliets samling af rigsrådserklæringer*¹⁶

*e. Forskelligt vedrørende Rigsråd og stænder*¹⁷

Den sidste afdeling (e) består, som anført ovenfor under afdeling a, dels af sådanne dele af den gamle samling rigsrådsbreve, som ikke har kunnet henføres til afdelingerne a–d, og dels af arkivalier, som efter rigsarkivarens anvisning er flyttede hertil fra ældre, nu omordnede samlinger.

16. 1620–57 Fortegnelse over erklæringer og betænkninger afgivne af rigets råd og stænder 1 hæfte. 1620–60 Erklæringer og betænkninger afgivne af rigets råd og stænder 4 pakker. Jfr. Vejledende Arkivregistraturer I (1. udg.) s. 174.

17. Pergamenter

1442–69.....	1 kapsel
1482–1523.....	1 -
1524 25. juni.....	1 -
1524 28. juni–	
21. juli.....	1 -
1523–33.....	1 -

Papir

1552–1648.....	1 -
1438–1575.....	1 pakke
1588–1660.....	4 pakker

Historieforskning og databehandling

AF KRISTIAN HVIDT

Den fantastiske udvikling i de tekniske videnskaber siden anden verdenskrig er nu ved at holde sit indtog i de humanistiske videnskaber, der ellers i århundreder har levet deres eget liv, ubekymret af maskiner og automatik. Den første af de tekniske faciliteter, der er taget i anvendelse i humanisternes videnskabelige arbejde er de nye fotografiske metoder, hvor mikrofilm, fotostater og xeroxkopier har givet forskerne mulighed for at indsamle kildemateriale uden at være tvunget til det langvarige og besværlige afskrivningsarbejde. Den side af den tekniske revolution, der imidlertid stærkest vil få indflydelse på alle områder og også gøre sig gældende indenfor de humanistiske forskningsgrene, er den moderne elektroniske databehandlingsteknik. I løbet af ganske få år er der på basis af en enkelt opfindelse, den lille elektroniske opladningsenhed, ferritkernen, sket en helt ufattelig udvikling, der endnu langt fra er færdig. Datamaskinen, der i regneevne, hurtighed og hukommelseskapacitet langt overgår den menneskelige hjernes evner, er imidlertid kommet frem så hurtigt, at man næppe har været i stand til at overskue de anvendelsesmuligheder, den kan have for andre forskningsgrene end de rent teknisk matematiske. Der kunne derfor være god anledning for historikere og arkivfolk til at se nærmere på dette nye medium, dets arbejds metode og idé samt gøre nogle betragtninger over muligheden for at udnytte det i fru Clios tjeneste.

Det grundlæggende i al historisk forskning består i at samle relevant kildemateriale, og i denne henseende udvikler alle forskere hver deres mere eller mindre rationelle metode. Så længe det drejer sig om forberedelser til et stykke historieskrivning af mere traditionel art, altså om beskrivelse af et kroget hændelsesforløb eller af oplysninger om enkeltpersoner, er denne ældgamle excerperingsmetode vel fortsat den bedste. I den sidste menneskealder har forskningen imidlertid i vid udstrækning orienteret sig henimod den sociale og økonomiske historie i forsøg på samlede vurderin-

ger af større sociale grupper eller økonomiske enheder i samfundet. Den slags studier kræver et uhyre stort excerperingsarbejde og begrænser den enkelte forskers mulighed for at tage større opgaver op, fordi der ved håndkraft ikke indenfor overskuelig tid kan skaffes statistisk materiale, der er repræsentativt nok til en bedømmelse. Her er det, at de moderne hjælpemidler kan mangedoble den enkelte forskers kapacitet og give ham mulighed for en langt finere analyse af det indsamlede arkivmateriale.

Nu behøver man jo ikke straks at give sig i lag med et af de mægtige dataanlæg. Der findes enklere, billigere og lettere metoder til undersøgelser af et begrænset materiale. Blandt disse skal nævnes det såkaldte strikkepindesystem, en velafprøvet metode, hvorpå for ex. mangan en medicinsk disputats er baseret. I handelen fås nogle kort forsynet med en række huller i kanten hele vejen rundt inddelt i grupper på for ex. 10 eller 5. Ved hjælp af en tang klipper man nu de tal ind, der svarer til en fastsat kode på en sådan måde, at der de klippede steder i stedet for et hul nu er et åbent hak i kortet. Når man så sidenhen samler alle kortene, stikker en strikkepind el. lignende ind i et bestemt hul og løfter hele bunken i vejret, vil alle de klippede kort blive stående og udgøre den gruppe, man ønsker at få fat i. En historiker vil kunne benytte strikkepindesystemet med fordel, når det gælder en begrænset undersøgelse. Der kan på hvert kort indklippes ca. 20–30 kriterier, og som et eksempel på anvendelse kan nævnes en undersøgelse af folketingsmænds sociale status på et bestemt tidspunkt. Der er her tale om et par hundrede personer, hvis fødselsår og dato, fødested, uddannelse o. s. v. forholdsvis let og enkelt kan sættes på en talkode.

Med lidt god vilje kan strikkepindesystemet anvendes i undersøgelser med op til ca. 500 enheder, men derefter bliver systemet så besværligt at arbejde med, at man må benytte sig af de egentlige tekniske hjælpemidler, hulkort, magnetbånd o. s. v., der kræver et større udstyr, er dyrere, men til gengæld giver mulighed for langt mere dybtgående analyser.

Det almindeligste grundlag for en større statistisk analyse ad mekanisk vej er hulkortet. Det er et stykke karton, der ved en international vedtagelse altid har formatet 187×82 mm. og er forsynet med 80 kolonner, der hver lodret har påtrykt tallene fra 0 til 9. Hver kolonne reserveres til en bestemt oplysning – i en historisk undersøgelse vil det således være naturligt at de første

kolonner benyttes til årstallet, til hvilket der altså skal bruges fire eller, hvis undersøgelsen holdes indenfor en periode under 99 år, kun to kolonner. Selve hulningen kan ske i hånden med en tang, men langt det hurtigste er at lade det foretage på en af de snart mange hulkortcentraler, der ved hjælp af særlige maskiner sætter en øvet person i stand til at hulle 10.000 huller i timen, d. v. s. henved 3 huller i sekundet.

Der er andre metoder ved siden af hulkortet, der bør nævnes, således hulstrimmelen, der huller i 5 eller 8 „kanaler“ direkte fra en almindelig skrivemaskine. Dette system er dog mindre fordelagtigt for undersøgelser, hvor et meget stort antal data skal oplagres. Til lettelse for forskningen har man imidlertid fundet andre veje, således først og fremmest den såkaldte mark sensing, et stykke karton af format som et hulkort udstyret med talrækker fra 0 til 9. Med en blyant sætter man kryds ved tallene i stedet for at hulle og ved hjælp af en s.k. optical reader kan maskinen enten slå de tilsvarende huller i kortet, overføre oplysningerne til magnetbånd eller direkte indlade dem i datamaskinens hukommelse. Der anvendes i disse år meget store investeringer på at forbedre dette system med henblik på, at the optical reader skulle kunne aflæse og registrere indholdet af almindelig trykt skrift. Man er allerede så langt, at f. eks. Postbanken i Stockholm anvender en maskine, der kan læse og registrere skrivemaskinetekst af et bestemt, almindelig anvendt typesnit. I Dallas, USA, har man nylig fremstillet en tilsvarende, der er i stand til at aflæse fem forskellige typesnit med en hastighed af 1000 blanketter i minuttet. Maskinen skal anvendes til at tage vare på samtlige pensionsudbetalinger fra den amerikanske stat.¹

Dette er dog fremtidsmusik i hvert fald for danske arkivers vedkommende. For den almindelige forskningsopgave vil hulkortet fortsat være den vej ad hvilken oplysningerne kommer ind i datamaskinen. Forinden man begynder at hulle, må man dog have fastsat en kode for de enkelte oplysninger, man vil have med, og her er der navnlig for historikere store problemer at tage stilling til. Intet er jo vigtigere end at sikre sig, at det materiale man ønsker behandlet kildekritisk set er holdbart, er ensartet i sine kriterier og ikke i løbet af en periode undergår forandringer, der ikke er umiddelbart synlige. For nylig er der netop fra en histo-

1. Et tilsvarende system anvendes nu på danske checks. Her er det blot ikke selve tallet, der opfattes af maskinen, men antallet af streger tallet består af.

rikers side peget på de store farer for skæve resultater som følge af kildematerialets uensartethed og kildekritiske usikkerheder.² Ved valg af koder gør man klogt i at anvende de allerede velafprøvede systemer opstillet af Statistisk Departement, erhvervs-koden, der opdeler samtlige stillingsbetegnelser i 100 grupper (0-99)³ og den, som departementet bruger ved topografisk opdeling på amter og kommuner. For begge gælder det, at de er rummelige nok til, at man kan foretage de ændringer og tilføjelser, der er nødvendige til en historisk undersøgelse fra f. eks. 1800-tallet. Hvis det drejer sig om en topografisk undersøgelse, der går tilbage til århundreder med helt andre administrative enheder (birk, herreder, len), er der den mulighed at man kan opdele landet i kvadrater efter det system Geodætisk Institut anvender til målebordsbladene (1:10.000) og anvende de numre, som disse kort en gang for alle har fået.⁴

Ved tilrettelæggelsen af kodesystemet er det vigtigt, at historikeren søger sagkyndig bistand, da det jo er på dette punkt, at man skaber undersøgelsens rammer og altså også dens begrænsninger. En del kolonner må således helliges „kildeangivelser“ således, at man på et senere tidspunkt kan finde tilbage til de originale oplysninger, hvis der viser sig at være fejl i opgivelserne. Selve kodningsprocessen, altså arbejdet med at omsætte kildematerialets oplysninger til talstørrelser er i de fleste tilfælde den „tunge ende“ af en databehandling, det er den mest tidskrævende og ofte mest kedsommelige del af arbejdet. Når det drejer sig om historisk materiale, der ikke er helt let tilgængeligt, f. eks. kan være skrevet utydeligt eller skal hentes fra flere steder, er det nødvendigt at gå omvejen først at skrive koderne ind på dertil indrettede kodeskemaer og siden lade hulkortcentralerne overføre disse til hulkort.

Når man har fået samlet og kontrolleret hele stakken af hulkort, kan man begynde på det egentlige, analysen. Mediet hertil var oprindeligt, inden elektroniken blev helt udviklet, den i sig selv ret enkle hulkortmaskine, der i princippet er et simpelt sorteringsapparat, hvori nogle følere aflæser kortenes huller. Hertil kobledes efterhånden mere komplicerede tælleapparater og en regne-

2. Jörgen Weibull: Kvantitativ metode i historisk forskning. Historie bd. VII. s. 39 ff.

3. Udgivet som hæfte af departementet i 1963 under titlen: „Systematisk og alfabetisk stillingsfortegnelse“.

4. I Sverige har arkæologer og etnologer i samarbejde udarbejdet et koordinatsystem, hvorefter ethvert punkt i landet angives ved koordinater.

maskine, der f. eks. kan omsætte rene tal til relative størrelser eller omsætte koder til bogstaver, der via en skriveenhed kan nedfældes på papir.

Med de elektroniske anlæg er sagen blevet betydelig mere kompliceret. Dels kan maskinerne oplagre et omtrent ubegrænset antal af oplysninger og dels arbejder regneenheden i den med helt svimlende hurtighed – den tidsenhed man regner med på de nyeste maskiner er nanosekundet, der er det samme som en milliardtedels sekund! Til sådan et apparat er hulkortmaskinen for langsom, og man er derfor helt gået over til at overføre hulkortenes oplysninger til et såkaldt magnetbånd, der til forveksling ligner dem, der bruges til båndoptagere. Det oplagrer informationerne i 7 kanaler i båndets længderetning, og ét sådant bånd kan rumme det helt ufattelige kvantum af 40 millioner tegn, og disse tegn indlæses i datamaskinens hukommelse med en hastighed af ca. 60,000 stk. pr. sekund. Også i „den anden ende“ af dataanlægget, der, hvor resultaterne skal udskrives, har man skabt skrivemaskiner, der kan følge med til det voldsomme tempo – de arbejder efter det princip, at de ikke trykker en enkelt type, men en hel linie ad gangen, og kan derfor skrive med en hastighed af op til 1000 linier i minuttet.

Datamaskinen består i almindelighed af 6 forskellige hovedenheder, nemlig dels et indlægningsorgan, der fodres med oplysninger fra magnetbånd el. l., en udskrivningsenhed, der enten kan skrive almindelig skrift eller også overføre til nye magnetbånd, mikrofilm eller hulkort. Hertil kommer en regneenhed, der henter sit materiale dels fra den indre dels fra den ydre hukommelse, hvoraf den første rummer hovedmaterialet og den anden opbevarer „halvfabrikata“, udregninger, der f. eks. skal benyttes senere i en operation. Endelig kommer hertil styreenheden. Princippet i hukommelsen er, at oplysningerne magasineres og hentes igen fra de små ferritkerneenheder, hvor hver kerne kun kan registrere, om den er magnetisk opladt eller ikke, altså gengive tegnene 0 eller 1. Teoretisk set kunne man samle kernerne i grupper på 10 og således anvende vort gængse 10-talsystem. For at spare plads anvender man imidlertid oftest det såkaldte binære system, hvorefter alle tal registreres i dets potensforhold til tallet 2. På den måde kan man nøjes med kun 4 kerner til at registrere talrækken fra 0 til 9. Indmadningen i maskinen ligesom også udskrivningen sker i „almindeligt“ sprog, idet den selv sørger for oversættelsen til binært system.

Det bedste indtryk af en historisk databehandling får man ved at se på et praktisk eksempel, og det mest nærliggende vil være det dataprojekt, jeg selv er ved at gennemføre om dansk oversøisk emigration 1868–99. Til belysning af den meget store udvandring før 1914 foreligger et så godt som ubearbejdet råmateriale i Københavns politidirektørs udvandringsprotokoller, hvori der, i overensstemmelse med loven om tilsyn med udvandrere fra 1868, indførtes en ekstrakt af kontrakten mellem de enkelte udvandrere og agenterne.⁵ Det der bl. a. gør materialet tillokkende for databehandling er, at protokollerne er ført efter et fuldstændig ensartet system perioden igennem. Materialet, der dækker ca. 90 % af den totale emigration af danske i perioden, omfatter omkring 165.000 personer, om hvem følgende oplysninger er medtaget i undersøgelsens over 27 kolonner:

1. Udvandringsår og måned
2. Køn
3. Alder
4. Erhverv
5. Familiestilling
6. Sidste opholdssted
7. Bestemmelsessted

Navnet på de enkelte udvandrere er ikke medtaget, skønt dette fra et personalhistorisk synspunkt kunne være meget ønskeligt. Men dels har navnene ingen betydning i den statistiske analyse, og dels ville det omtrent fordoble omkostningerne ved undersøgelsen. Navnestoffet vil imidlertid til enhver tid kunne kobles på, idet der er anvendt 6 kolonner til angivelse af placering for hver udvandrer i protokollerne, således at navnene uden større vanskeligheder skulle kunne indhulles på de allerede eksisterende kort.

Det har ikke været overkommeligt at få alle udvandrerens hjemsted rubriceret efter landsby eller sogn. Fordelingen er sket efter amt, og herindenfor er der differentieret mellem købstæder og landdistrikter. Dog er der i to amter, et tyndt befolket og et tæt befolket, Hjørring og Svendborg amter, fordelt efter sogne, for i en punktundersøgelse bl. a. at kunne se, om emigrationen fra amtet er sket pletvis eller jævnt fordelt, og om der kan spores nogen indflydelse fra de lokale udvandringsagenter, der sad rundt omkring i landsbyerne. Heller ikke for destinationsopgivelsernes

5. Protokollerne opbevares i Arbejdsdirektoratets 5. kontor.

vedkommende har det været muligt at fordele efter de talløse settlements, der er angivet. Her er blot medtaget en række mindre amerikanske byer med stort dansk indbyggerantal, for at kunne konstatere i hvilken rytme, kronologisk set, indvandringen har fundet sted.⁶

Når samtlige 165.000 hulkort er blevet overført til et magnetbånd og oplysningerne endnu en gang er kontrollerede, skal selve analysen finde sted på det meget store dataanlæg, som IBM har stillet til rådighed for forskningsprojekter på Danmarks tekniske Højskole i Lundtofte. Her er samarbejdet med teknikeren vigtigere end nogen sinde. En elektronhjerne er nemlig i sig selv et fuldstændigt stupidt væsen, der kun gør lige netop det, som den bliver programmeret til. Det er derfor nødvendigt, at den der programmerer ikke alene kan tale i det rette sprog til maskinen, men også fuldt og helt forstår den problematik, der ligger i en historisk undersøgelse. Programmet indgives maskinen i form af hullede kort og udtrykkes i et af de internationale formsprog, f. eks. FORTRAN, ALGOL eller COBOL, hvormed man giver en række forholdsordre til maskinen. Som et eksempel på, hvordan et sådant program kan se ud, skal her gengives et, der fornylig er anvendt i Uppsala i en undersøgelse af forholdet mellem middelalderens mark penge og mark sølv:

```
DIMENSION M(200)
READ 100, (M(I), I = 1,200)
100 FORMAT (40X, I 4)
    I = 1
    S = M(I)
    4 I = I + 1
      IF (M(I) ÷ S) 7,7,6
    6 S = M(I)
    7 IF (I ÷ 200), 4,8,8
    8 PRINT 101,S
101 FORMAT (40X,I 4)
```

Det er værd at betone, at der i og for sig ikke er noget matematik i programmeringsvidenskaben; princippet er snarere det, der er udtrykt i den nye logiske regningsart, der betegnes som mængdelære. DIMENSION omtaler hvor stor plads i anlægget, der skal forbeholdes projektet. READ giver maskinen ordre til at ind-

6. Om undersøgelsens problematik og mål vil en artikel fremkomme i *Scandinavian Economic History Review*.

læse en bestemt del af magnetbåndet i anlæggets hukommelse, og de følgende linier er ordrer til at sammenligne forskellige størrelser, I, M og S idet udtrykket IF er spørgsmål til maskinen. Til slut får anlægget ved hjælp af PRINT ordre til at udskrive resultatet og gennem FORMAT får den at vide, hvor på papiret det skal ske.⁷

For udvandringsundersøgelsens vedkommende vil det være naturligt at begynde med at foretage en grovsortering af grupperne, altså programmere sådan at man får f. eks. en fordeling af udvandrere på køn og alder i 5-årsgrupper indenfor perioden 1868-99, fordeling på sidste opholdssted, dels over hele perioden, dels for de enkelte år, en fordeling efter erhverv o. s. v., alt sammen udtrykt dels i rene tal og dels i relative tal. Siden, når man har set på disse tabeller og fundet problemer, man ønsker nærmere belyst, går man videre til de mere specielle tredimensionale analyser, der f. eks. kan gå ud på en sammenligning mellem erhvervsfordelingen i jyske og sjællandske købstæders udvandring eller måske belyse spørgsmålet om, hvorvidt udvandrere fra visse dele af landet drog til bestemte steder i USA. På ethvert tidspunkt kan man indgive maskinen supplerende materiale til behandling – det vil således i dette tilfælde være naturligt at indsætte de vigtigste befolkningstal fra folketællingerne i perioden og hermed få et udtryk for udvandringsintensiteten i amter og købstæder pr. fastboende 1000 personer, ligesom det også vil være relativt let ad denne vej at foretage en dybtgående sammenligning med den samtidige udvandring fra Norge og Sverige med henblik på ligheder og uligheder. Anlægget kan foruden gennem tabeller også udtrykke sig i diagrammer, idet den ved hjælp af en s. k. „plotter“ kan indtegne f. eks. et kronologisk forløb i en kurve lige så hurtigt som resultaterne kommer ud af maskinen. En væsentlig side af hele udvandringsproblemet er dets forhold til konjunkturbevægelser dels i hjemlandet og dels i modtagerlandene, et problem, der er blevet stærkt diskuteret i de sidste år. Ved hjælp af det elektronisk registrerede materiale for Danmarks udvandring tilkoblet noget materiale over konjunkturbevægelser her og i USA skulle det være muligt, bl. a. ved såkaldte lag-analyser, at give et bidrag til denne diskussion.

7. En fortræffelig indføring i historisk databehandling, hvorfra denne og andre oplysninger er hentet, er C. G. Andræ: *Clio inför automationen*. Svensk Historisk Tidsskrift 1966, s. 47-79.

Den stigende interesse for databehandling af historisk materiale stiller arkivvæsenet overfor store vanskeligheder og giver kassationsspørgsmålet nye aspekter. I udlandet foregår i øjeblikket talrige databehandlinger af arkivmateriale af hvilke nogle eksempler her skal nævnes. I Uppsala gennemføres en undersøgelse af de folkelige rørelser efter 1850, hvor oplysninger om 20.000 foreninger registreres. Samme sted gennemfører Christer og Jørgen Weibull en omfattende undersøgelse over det liberale partis stemmetal 1911–20 efter en metode, der også er anvendt i en analyse af valgene til det svenske andetkammer 1905–14. I England har man bl. a. prøvet at klarlægge underhusets partiforhold i 1840'erne ved at registrere de 813 medlemmers stemmeafgivning ved 114 afstemninger. Også øst for jerntæppet arbejder man med historiske databehandlinger. Således har I. G. Karpenko i Moskva registreret oplysninger om 6385 arbejdere i årene 1795–1859 ved to store industrielle anlæg. I Dorpat arbejder man for tiden på en undersøgelse af landbrugets struktur i 1600-tallet på grundlag bl. a. af jordebøger og matrikler, et projekt, der også herhjemme ville kunne give meget interessante resultater.

Medens den tekniske fremgangsmåde ved databehandling af historisk kildemateriale er gennemprøvet og uden alt for store vanskeligheder, ligger det langt tungere, når det drejer sig om, i hvilken grad arkiverne selv i registreringsarbejdet kan udnytte automationens muligheder. Problemerne er her nært beslægtet med dem, som bibliotekerne kæmper med, men modsat arkiverne gøres der i biblioteksveredenen en meget stor indsats for at finde frem til en rationel katalogisering via hulkort. Indenfor de tekniske videnskaber er der et meget stort behov for hurtigt at kunne fremskaffe litteraturhenvisninger om ethvert emne, og behovet har fremkaldt en intensiv forskning indenfor faget Dokumentation, læren om, hvordan man skal lagre og genfinde information. Indenfor kemisk og medicinsk litteratur er man kommet meget langt i denne retning – i Bochum i Vesttyskland fungerer allerede et stort bibliotek, hvor reference og katalogisering varetages gennem en datamaskine, ligesom der mange steder bl. a. i Norge finder en omfattende dataregistrering sted af videnskabelige tidsskriftartikler.⁸ Et sådant referencesystem skulle uden vanskeligheder kunne overføres til et arkiv – der er ingen tvivl om, at man kunne finde frem til et sæt koder, der kunne registrere kildemateriale lige så dækkende som

8. Erling Dessau: Datamaskiner, 1964, s. 124 ff.

efter det bestående system. Dokumentation er imidlertid et forholdsvis nyt fag, og man kan endnu ikke sige, at man har fundet frem til den rigtige form for saglig systematisering via databehandling af bog- eller arkivsamlinger. Men i betragtning af det intensive forskningsarbejde, der ydes på dette felt navnlig i Vesttyskland og USA og i erkendelsen af at „datalogien“ stadig er et nyt og relativt uudforsket område, kan man vel roligt spå, at der indenfor en begrænset årrække vil være fundet frem til en rationel form for elektronisk registrering af arkivalier.

En overførsel til hulkort af bestående registraturer i Rigsarkivet ville naturligvis være et meget stort, om end ikke helt uoverkommeligt projekt – som en slags sammenligning kan måske tjene, at kodningen af de 165.000 kort $\times$ 27 kolonner i udvandringsundersøgelsen har taget 16 personer omkring 6 måneder. Alt afhænger selvfølgelig af, hvor dybt man vil gå i den saglige registrering, om man f. eks. også vil lade koden omfatte et system af stikord, en såkaldt „Thesaurus“, der spiller en væsentlig rolle i dataregistrering af litteratur. En anden mulighed var det, at man lod de bestående samlinger i et arkiv være og i stedet påbegyndte dataregistrering af løbende afleveringer og eventuelle kassations-sager fra et bestemt år og fremefter.

Databehandling og dokumentationsvidenskaben er faktorer, der i hastigt tempo er på vej ind i alle samfundets grene og også indenfor arkivvæsenet vil man indenfor en ikke fjern fremtid blive tvunget til at tage stilling til dets anvendelse i det daglige arbejde.

Klittegaard-arkivet

*En studie i et administrativt samlingsarkiv vedrørende
flygtninge m. v. 1940–49*

AF ERIK STIG JØRGENSEN

I det danske arkivvæsens ideologiske skelet er proveniensprincippet rygraden. Tanken om at skabe samlinger ved at splitte eksisterende arkiver vækker i dag kun latter eller gysen. En væsentlig årsag til proveniensprincippet's succes er uden tvivl den omstændighed, at det som ordningsprincip er praktisk. Administrative arkivalier afleveres i reglen af den institution, der har skabt dem, og i den orden og sammenhæng, hvori de er blevet til.

Men spørgsmålet har et andet aspekt: *det kildekritiske*. For arkivmandens herre og mester: historikeren er spørgsmålet efter proveniens fundamentalt. En kilde, som ikke kan placeres i sin sammenhæng, er vanskelig eller umulig at anvende. Hvor proveniensprincippet som *ordningsprincip* i reglen tilfredsstilles ved at lade arkivalierne forblive i den orden, hvori de afleveres, bliver det i arkivmandens forhold til historikeren til et *dokumentationsprincip*. Det bliver arkivmandens opgave at dokumentere, hvad kildens sammenhæng var, det vil for administrative arkivalier sige: redegøre for den pågældende institutions sagområde og forretningsgang.

Begge disse aspekter af proveniensprincippet fremstiller sig som problematiske, når arkivmanden stilles over for administrative samlingsarkiver, hvorved forstås arkiver, der består af akter, hidrørende fra flere forskellige administrative funktioner og/eller grupper af arkivalier, som er udrevet af en oprindelig administrativ sammenhæng for at få en ny funktion i en ny sammenhæng.

Her melder for det første proveniensens som ordningsprincip sig som et problem. Bør samlingsarkivet opløses og delene henlægges, hvor de formentligt oprindelig har hørt hjemme? Spørgsmålet lader sig næppe besvare teoretisk. Afgørende må formentlig være dels værdien af den „tanke“, der ligger bag ved samlingens etablering, dels den konsekvens, hvormed samlingens dele er integreret. Et samlingsarkiv, der var opstået ved at to institutioner havde fælles arkivrum og lige stor uorden, ville formentlig de fle-

ste opløse, også selv om man ikke kunne afvise den administrativt interessante mulighed, at de to institutioner i den opståede forvirring havde behandlet hinandens sager.

Det er formentlig i forbindelse med dokumentationen af proveniensen, at de fleste og vanskeligste problemer opstår. Historikeren vil jo nemlig have brug for redegørelse såvel for den sekundære som den primære proveniens for samlingens enkelte dele, samt for en fremstilling af årsagerne til, at samlingen er blevet tilvejebragt.¹

I det følgende vil blive fremlagt de foreløbige resultater af arbejdet med disse problemer i forbindelse med et samlingsarkiv.

I februar 1965 blev Rigsarkivet af kirkeministeriet anmodet om at modtage et arkiv vedr. registrering af flygtninge i Danmark efter 2. verdenskrig, som beroede hos fhv. politiassistent Hartvig Klittegaard i Tingerup. I juli 1965 modtoges arkivet. Dermed afsluttedes for politiassistent Klittegaards vedkommende et tyveårigt arbejde med forskellige sider af flygtningespørgsmålet, og et af efterkrigstidens ejendommeligste samlingsarkiver indlemmedes i Rigsarkivet.

Klittegaard-arkivet er et samlingsarkiv i begge de to betydninger, hvori ordet her anvendes. Det rummer arkivalier fra tre klart adskillelige administrative funktioner og afspejler stadier i en proces, hvorved to af opgaverne, der oprindeligt varetoges af forskellige administrative organer, forenedes hos Klittegaard. Det består for størstedelen af arkivalier, der er udtaget af en oprindelig administrativ sammenhæng.

Redegørelsen vil blive bygget op omkring funktionerne, hvorved det formentlig vil være lettest at påvise, hvorledes arkivet grupperer sig omkring dem. Det drejer sig om:

1. Udstedelse af attester, besvarelse af forespørgsler og indførelse af tilføjelser og rettelser vedr. registreringsprotokoller for tyske og ikke-tyske flygtninge i Danmark.

1. Redegørelsen for den primære proveniens af et samlingsarkivs dele har den særlige værdi, at den kan danne grundlag for henvisning i registraturapparatet. At samlingsarkiver bevares samlet betyder jo nemlig ingeniunde, at der ikke kan være behov for at anvende samlingens enkelte dele i deres oprindelige sammenhæng. I det såkaldte centralkartoteksmateriale, en stor samling arkivalier af vidt forskellig proveniens, der er samlet for at udgøre et kildemateriale for retsopgøret efter 2. verdenskrig, findes akter fra forskellige tyske militære og civile instansers arkiver. Det er evident, at det vil være værdifuldt gennem en henvisning i registraturapparatet at kunne gøre historikere opmærksom på dette materiales existens.

2. Udarbejdelse af et kartotek over udenlandske soldater og flygtninge, døde i Danmark i perioden mellem 9. april 1940 og registrerings afslutning i juni 1949.
3. Tilsyn med vedligeholdelse af flygtninge- og soldatergrave samt rådgivningsvirksomhed over for kirkeministeriet vedr. vedligeholdelse og flytning af sådanne grave.

1. Arbejdet med registreringsprotokollerne

Da politiassistent Klittegaard kom ind i arbejdet med registreringsprotokollerne for flygtninge, var selve registreringen i det væsentlige afsluttet, idet de tyske flygtninge var hjemsendt og de ikke-tyske var emigreret eller på vej til at blive assimileret i det danske samfund. For at forstå det arbejde, Klittegaard igennem 15 år udførte som „kirkebogsfører“ for flygtninge, er en kort indføring i flygtningeregistreringens ejendommelige historie nødvendig.

Flygtningestrømmens indbrud i Danmark fra februar 1945 skete under departementschefstyrets protest.² I overensstemmelse hermed var det administrationens standpunkt, at alle spørgsmål, som rejste sig af flygtningenes ophold her, var danske myndigheder uvedkommende.

Den daglige tilstedeværelse af efterhånden over 200.000 flygtninge gjorde det – især for lokaladministrationen – vanskeligt konsekvent at fastholde dette princip.³ Den 5. april 1945 rakte kirkeministeriet præsterne en hjælpende hånd med cirkulæret „angående tilførsel til kirkebøgerne og afgivelse af indberetninger vedr. visse udlændinge“. Det bestemtes heri, at fødsler og dødsfald „blandt personer... som må antages indkommet her til landet efter den 1. februar 1945... , uden at der er meddelt dem indrejsetilladelse... og som senere ikke har fået opholdstilladelse“ skulle indføres i kirkebøgerne uden nummer, når der forelå udtrykkelig anmeldelse „fra forældre eller andre pårørende eller repræsentanter for disse“, men: „*Fra kirkebogsforerens side bør der ikke udfoldes noget initiativ for at opnå sådanne anmeldelser*“ (cirkulærets kursiv). Om indførte fødsler

2. Se „Flygtninge i Danmark 1945–1949 (1950) s. 15. Denne bog er flygtningespørgsmålets officielle historie, udgivet af Flygtningeadministrationen. I almindelighed kan henvises til afsnittene heri om politiafdelingen, kartoteket og kirketjenesten. Se også Knud Langberg: *Flüchtlingsleben in Dänemark* (Stuttgart 1951).

3. Centraladministrationen brød fra første færd med princippet, idet man for at føre kontrol med smitsomme sygdomme blandt flygtningene, lod karantænemyndighederne foretage en vis, nødtørftig undersøgelse af transporterne. Karantænelægenes indberetninger er nu en vigtig kilde til belysning af takten i flygtningestrømmen.

skulle gives indberetning til statistisk departement, ligesom dødsattester skulle sendes til vedkommende amtslæge. Det forudsattes, at der ved begravelser skete indførsel i kirkegårdsprotokollen, medmindre der var foretaget tilførsel til kirkebogen.

Det er evident, at dette cirkulære ikke tilsigtede registrering af fødsler og dødsfald blandt flygtningene. Dets sigte var dels at undgå gnidninger i forholdet til tyske myndigheder, dels at bevare oversigten over begravelser på danske kirkegårde.

Med kapitulationen ophørte naturligvis danske myndigheders „ikke-interventionspolitik“ over for flygtningene. Varetagelsen af flygtningespørgsmålene overtoges af arbejds- og socialministeriet, under hvilket i september 1945 oprettedes flygtningeadministratio- nen. I slutningen af maj 1945 indledtes en registrering af flygtningene. Sideløbende hermed udskiltes ikke-tyske flygtninge, som anbragtes i særlige lejre. Registreringsarbejdet var først nogen- lunde fuldført i juni 1946. Det kartotek, som på denne måde op- byggedes, var et folkeregister, d. v. s. dets funktion var at regi- strere samtlige i Danmark tilstedeværende flygtninge med de op- lysninger, der var nødvendige for at fastslå identitet og opholds- sted. Det er imidlertid klart, at kartoteket indirekte – udtrykt som af- og tilgang – registrerede fødsler og dødsfald blandt flygtnin- gene. Der havde således været grundlag for at opbygge en civil- standsregistrering i forbindelse med kartoteket.

Når man valgte en anden fremgangsmåde, hænger det forment- lig sammen med, at der på et meget tidligt tidspunkt på kirkeligt initiativ indledtes en registrering af dåb og vielser. Umiddelbart efter befrielsen nedsattes af det økumeniske råd i Danmark et ud- valg med den opgave at organisere en præstelig betjening af flygtningene. Allerede den 25. maj holdt udvalget sit første møde og inden månedens udgang forelå under trykt hoved: „Kirketje- nesten for flygtninge i Danmark“ en duplikeret rundskrivelse til „Provster i Danmark og præster i Storkøbenhavn“. Heri opfor- drede landets præster til at påtage sig at udføre gudstjenester, sygebesøg og kirkelige handlinger i flygtningelejrene. De fore- tagne dåbshandlinger (senere blev der også tale om vielser og konfirmationer) skulle indberettes til kirketjenestens kontor i Kø- benhavn på særlige anmeldelseskort.⁴ Ved cirkulære af 16. juni

4. Forhandlingsprotokol i kirketjenestens arkiv i RA. Rundskr. sst. i lægget: Indberet- ninger fra præster og tilsynsførende. Kirketjenesten organiserede også tyske præsters arbejde i lejrene, ligesom disses kirkelige handlinger registreredes.

1945 anbefalede kirkeministeriet udvalgets virksomhed og pålagde de deltagende præster at indsende de foreskrevne anmeldelser. Samtidig ophævede ministeriet bestemmelserne af 5. april 1945 om indføring i kirkebøgerne.

Da flygtningeadministrationen i oktober 1945 begyndte at overveje indførelse af en egentlig registrering af fødsler og dødsfald m. v. blandt flygtningene synes det fra første færd at have været tanken, at overlade denne registrering til kirketjenesten.

Ved kgl. anordning af 25. januar 1946 ang. anmeldelse af fødsler og dødsfald m. v. blandt de her i landet værende flygtninge under flygtningeadministrationens forsg foreskrevs fra 1. februar 1946 dels en central registrering i kirketjenesten dels en lokal registrering, i de større lejre foretaget af lejrlederen, for de mindre af sognepræsten. Hermed var for første gang indført en egentlig registrering af fødsler og dødsfald. Den nye centralregistrering, som byggede på anmeldelser fra de lokale registerførere, foretoges i to protokolrækker, efter dansk kirkebogsskik benævnt hoved- og kontraprotokol.⁵

I slutningen af 1948 kunne det forudses, at de sidste tyske flygtninge snart ville have forladt landet og at følgelig flygtningeadministrationen kunne afvikles indenfor en overskuelig tid. På kirketjenestens indstilling forespurgte flygtningeadministrationen den 14. november 1948 kirkeministeriet, om man kunne billige, at administrationen af registeringsprotokollerne for tyske flygtninge overdroges til politiassistent Klittegaard. Den 19. januar 1949 tiltrådte kirkeministeriet, at Klittegaard efter administrationens opløsning „indtil videre overtager ansvaret for registret som for det af ham udfærdigede dødskartotek.“ Med rigspolitichefen blev truffet aftale om, at Klittegaard, der hidtil havde gjort tjeneste i flygtningeadministrationens politiafdeling, fortsat skulle lønnes af politiet, men stilles til rådighed for kirkeministeriet.⁶

I februar 1949 hjemsendtes de sidste tyske flygtninge, og den 1. august afvikledes flygtningeadministrationen. Formelt skete der en deling af kirketjenesten, således at pastor Knud Langberg overtog ledelsen af tjenesten for ikke-tyske flygtninge, hvis anliggender underlagdes den internationale flygtningeorganisation IRO, medens Klittegaard i overensstemmelse med aftalen i januar overtog bestyrelsen af protokollerne for de tyske flygtninge. Den fak-

5. Forakter til kgl. anordning 25. jan. 1946 i flygtningeadm.s j.nr. 702-565 (RA).
6. Akterne i flygtningeadm.s j.nr. 702-565.

tiske fordeling af arbejdet beskrev Klittegaard i et brev til kirkeministeriets kontorchef 6. april 1950 således: „... hele det manuelle arbejde i kirketjenesten udføres af mig, og pastor Langberg sidder som overordnet for de til kirketjenesten under flygtningeforsorgen hørende udenlandske præster“. Det „manuelle“ arbejde bestod dels i fortsat registrering i protokollerne for ikke-tyske flygtninge samt – og det var arbejdsmæssigt langt det betydeligste – udstedelse af attester, besvarelse af forespørgsler og indførelse af rettelser såvel vedr. tyske som ikke-tyske flygtninge.

I marts 1949 var gennemført en udlevering til Evang.-luth. Kirchenbuch amt i Hannover af en del af registreringsmaterialet.⁷ Således udleveredes, med undtagelse af en enkelt protokol, hele materialet til kirketjenestens registrering af tyske flygtninge før 1. februar 1946 samt hovedregistreringsprotokollerne med tilhørende anmeldelser for tiden efter denne dato.

Tanken med udleveringen var uden al tvivl, at attestudstedelse, indførelse af rettelser og besvarelse af forespørgsler vedr. registreringsprotokollerne fremtidigt skulle ske i Tyskland. Ikke desto mindre vedblev – og vedbliver henvendelser fra såvel tyske privatpersoner som myndigheder at strømme ind. Og Klittegaard besvarede beredvilligt dem alle. Ved sin død var han utvivlsomt en af de i Tyskland videst kendte danskere.

Som et resultat af denne fortsatte virksomhed er der i det her beroende kontraexemplar af registreringsprotokollerne på begæring af tyske myndigheder indført talrige rettelser. Det er endnu uafklaret, i hvilket omfang disse rettelser også er indført i hovedprotokollerne i Evang. luth. Kirchenbuchamt.⁸

Kernen i det materiale vedr. kirketjenestens registrering, som nu findes i Klittegaard-arkivet, er de 14 bind kontraprotokoller for tyske flygtninge og 4 bind hoved- og kontraprotokoller for ikke-tyske flygtninge, for de sidstes vedkommende med tilhørende

7. Akter om udleveringen i kirketjenestens arkiv, lægget: Vedr. kirkebøgerne og deres aflevering.

8. Selv om der utvivlsomt er grupper af tyske statsborgere, hvis registreringsforhold er langt mere usikre end de der i landet registrerede flygtninges, har disse dog voldt tyske myndigheder et betydeligt hovedbrud. Bl. a. har den omstændighed, at registreringsprotokollerne er ført i overensstemmelse med dansk ret, voldt problemer, her især, at børn, født af gifte kvinder, hvor omstændighederne måtte føre til den slutning, at de var uægteskabelige – i modsætning til tysk retspraksis – er navngivet med moderens pigenavn. Over for spørgsmålet om, hvorvidt attester udstedt på grundlag af protokollerne, i sig selv var retsgyldige, har de tyske myndigheders praksis været vaklende. Man er dog endt med den konklusion, at der på grundlag af protokollernes indførsler skal ske en almindelig „Neubeurkundung“ ved Standesamt I i Berlin. Problemerne er behandlet i tidsskriftet „Das Standesamt“ nr. 6, 1954.

anmeldelser. Hele dette materiale vedrører registreringen efter 1. februar 1946.

Som omtalt ovenfor er materialet vedr. registreringen af tyske flygtninge før denne dato udleveret til Tyskland. Tilbage er nu kun en enkelt protokol uden betegnelse, hvori summarisk er registreret dåb af tyske flygtningebørn i 1945. Under nr. 1 i protokollen er indført en dåb, som foretoges den 27. maj 1945, den sidst foretagne dåb, som er registreret, er fra den 1. oktober 1945. Forskellige notater i protokollen viser, at indførslerne er sket på grundlag af anmeldelser. Der kan næppe være tvivl om, at denne protokol hidrører fra kirketjenestens registrering af kirkelige handlinger før 1. februar 1946.

Ved et besøg i Evang.-luth. Kirchenbuchamt i Hannover i sommeren 1966 modtog rigsarkivar Hvidtfeldt to bind registreringsprotokoller mærket: Tyske flygtninge, fødsler 1945. Det drejer sig om det ene exemplar af en protokol, hvori kirketjenesten på grundlag af flygtningelazarettens fødselslister foretog en efterregistrering af fødsler blandt tyske flygtninge før 1. februar 1946. Før fødslerne indførtes i protokollerne, var de blevet registreret på kort. Da protokoller og kort i 1949 afleveredes til Tyskland, var indførslen kun nået til juni 1945. Der er ikke i Tyskland blevet foretaget yderligere indførsler.⁹

I forbindelse med kirketjenestens registreringsmateriale er det naturligt at omtale 5 protokoller mærket „Deutsches Konsulat Odense“ og henholdsvis „Sterbebuch“ (2 b.) „Familienbuch“ (1 b.) og „Geburtenbuch“ (1 b.) Desuden findes fælles navneregister for de 4 bind.¹⁰ I protokollerne er indtil januar 1946 registreret dødsfald, vielser og fødsler blandt flygtninge på Fyn. Alle indførsler er undertegnet: „Der Standesbeamte“. Man står altså her over for det mysterium, at der tilsyneladende har eksisteret et tysk Standesamt for Fyn, helt ind i 1946.

Forklaringen finder man i kirketjenestens korrespondance med den tyske flygtning, konsistorialråd Harhausen.¹¹ Det viser sig, at man i kirketjenesten til sin undren har modtaget anmeldelser helt hen i december 1945, som angaves at stamme fra „Standesamt

9. Om fremgangsmåden ved efterregistreringen se pastor Langbergs følgeskr. 23/3 1949 til Kirchenbuchamt, kopi i Kirketjenestens arkiv, lægget: Vedr. kirkebøgerne og deres aflevering.

10. Det er næppe muligt nu med sikkerhed at fastslå, i hvilken del af arkivet de 5 protokoller hører hjemme.

11. Kirketjenesten alm. korr. 1945-46, H.

für deutsche Flüchtlinge auf Funen“. Da anmeldelserne var undertegnet Harhausen, har man skrevet til denne for at søge opklaret, hvorledes sagen hang sammen. Konsistorialrådets svar kaster et interessant lys over administrationen af flygtningene umiddelbart før og efter kapitulationen. Han oplyser, at Standesamtet oprettedes i april 1945 af den tyske konsul i Odense, fra kapitulationen til ind i september fungerede det videre som en del af institutionen „Deutsches Flüchtlingsbetriebsdienst“ for Fyn. Da denne sidste ophævedes, opretholdtes Standesamtet, angiveligt på foranledning af den derværende „Socialinspektør“ „i den rigtige erkendelse, at alle blandt de tyske flygtninge forekommende „Personenstandfalle“ skulle registreres i et civilregister.“ Harhausen indvilligede i at føre forretningerne videre, og i samarbejde med socialinspektøren lavede han sig et embedssegl med teksten: Standesamt für deutsche Flüchtlinge auf Funen. Königreich Dänemark.¹² På kirketjenestens anmodning indstilledes Standesamtets virksomhed den 1. februar 1946.

Konsistorialråd Harhausens Standesamt er et administrativt kuriosum, men tanken bag det: at registrere fødsler, dødsfald etc. efter den tyske civilstandsregistrerings principper er sund. Var den blevet taget op, kunne såvel tyske som danske måske have været sparet for en del ulejlighed.¹³

Fra kirketjenestens registrering af kirkelige handlinger blandt ikke-tyske flygtninge før 1. februar 1946 findes i arkivet en „foreløbig ministerialbog“, hvori er registreret dåb, vielser og konfirmationer. Svarende hertil findes anmeldelseskort.

2. Dødskartoteket

Da registreringen af fødsler, dødsfald m. v. var sat vel i vej med den kgl. anordning af 25. januar 1946, begyndte man i flygtningeadministrationen at arbejde med tanken om en registrering af dødsfald blandt flygtningene før 1. februar 1946. Allerede i februar 1946 blev spørgsmålet drøftet i kirketjenesten idet man da

12. H.s svar af 27/12 1945 med påstemplet embedssegl er endt i lægget: Korr. med justitsministeriet i kirketjenestens arkiv.

13. Gennem landsarkivet for Fyn har RA fået en del akter fra det tyske konsulat i Odense. Heriblandt var bilagene til de 4 registreringsprotokoller, som man har valgt at indlemme i Klittegaard-arkivet.

forudsatte, at arbejdet skulle udføres der.¹⁴ Da man i sommeren 1946 tog sagen op til behandling i administrationen, synes det, at der allerede på det tidspunkt var foretaget visse indledende undersøgelser i politiafdelingen, og det blev denne gren af administrationen, som kom til at udføre arbejdet. Det som da beskæftigede administrationen, var spørgsmålet om at skaffe kilder til dødskartoteket. Man var opmærksom på, at sundhedsstyrelsen lå inde med et betydeligt antal dødsattester, men var samtidig klar over, at dette materiale var højst ufuldstændigt.¹⁵

I skrivelse af 16. september 1946 anmodede flygtningeadministrationen derfor kirkeministeriet om hos kirkegårdsbestyrelserne at indhente oplysninger om flygtningebegravelser før 1. februar 1946. Efter aftale med krigs- og marineministerierne bad man samtidig om oplysninger om tyske soldaterbegravelser fra 9. april 1940 og fremefter. Efter forslag af kirketjenesten valgte man at anbefale kirkeministeriet den fremgangsmåde at lade udsende skemaer til kirkegårdsbestyrelserne, hvorpå der skulle gives oplysninger om antallet af begravelser indenfor de forskellige kategorier. Siden udsendtes til de kirkegårde, hvor der fandtes begravelser, et nyt skema, hvorpå ønskedes indført oplysninger om de enkelte begravede.¹⁶

Ved cirkulære af 4. november 1946 videregav kirkeministeriet flygtningeadministrationens anmodning.

Dødskartoteket indeholder henved 16.000 kort på flygtninge, og over 7000 kort på tyske soldater. Skønt det ikke oprindelig var forudsat, er der også udarbejdet kartotek over ikke-tyske soldater, samt danske, døde i tysk tjeneste og begravet sammen med tyske i Danmark.

Der kan ikke herske berettiget tvivl om, at dødskartoteket i det væsentlige er politiassistent Klittegaards værk. Det manuelle arbejde udførtes, så længe politiafdelingen bestod, af en stab af hjæl-

14. Kirketjenestens forhandlingsprotokol 26/2 1946.

15. Akter om dødskartoteket i flygtningeadm.s arkiv j. nr. 702-565. Det oprindelige koncept til skr. til kirkemin. 16/9 1946 er dateret 22/7. Allerede her omtales det, at der er taget stikprøver i dødsattesterne. Det nævnes intetsteds direkte, at politiafdelingen har fortaget disse undersøgelser. Herpå tyder dog ytringer i to breve fra politiskolechef Hviid fra afdelingen. I det første, dat. 2/8, hedder det: "... jeg går ud fra, at det er mig og Klittegaard som skal udføre arbejdet", i det andet dat. 5/9: "Jeg har gennemgået sagen med Klittegaard, og vi er enige om, at skrivelsen (til kirkemin.) godt kan gå uændret ... Klittegaard er allerede for så vidt angår flygtningegravene i snævert samarbejde med Dienststelle."

16. Kirkemin.s cirkulære af 4/11 1946 forudsætter, at der til kirkegårdsbestyrelserne skulle udsendes kartotekskort til udfyldelse. De erstattedes imidlertid af skemaer.

pere, hvoriblandt flere tyske flygtninge, men organiseringen og en væsentlig del af opsporingen af begravelserne er Klittegaards for-tjeneste.¹⁷

Allerede den 10. april 1947 kunne Klittegaard til flygtningead-ministrationen fremsende „Fortegnelse over antallet af begravede, døde flygtninge og soldater i Danmark (tyske, allierede og ube-kendte).¹⁸ Heri var for hver kirkegård i landet angivet antallet af begravelser indenfor hver kategori. I fortegnelsen var ikke op-regnet begravelserne i København, Oksbøl, Grove-Gedhus og Tirstrup. Den 1. juni 1949 meddelte Klittegaard administrationen, at „registret over afdøde fremmede statsborgere, der er begravet her i Danmark i perioden 1/4 1940 til dato, nu er tilendebragt herfra“. Også i tid blev kartoteket altså mere omfattende end til-syneladende oprindeligt forudsat.¹⁹

Men Klittegaards arbejde med dødskartoteket var ikke dermed afsluttet. Tanken med dets oprettelse havde jo været at skabe mu-lighed for at udstede attester og besvare forespørgsler vedr. de i Danmark begravede soldater og flygtninge. Med dette arbejde fortsatte Klittegaard lige til arkivet afleveredes til Rigsarkivet.

Det meget store materiale, som knytter sig til dødskartoteket, falder i tre hovedgrupper. Den største af disse udgør de henved 20.000 dødsattester, hvoraf de fleste er ordnet alfabetisk i én række for flygtninge og én for soldater. Udenfor disse rækker ligger flere tusinde attester, der var ordnet som bilag til lister for de store massebegravelser og massebrændinger, som fandt sted i Køben-havn fra marts 1945.²⁰

Den anden hovedgruppe af kildemateriale er kirkegårdsbesty-relsernes indberetninger om begravelser i m. a. kirkeministeriets

17. Af skriftlige vidnesbyrd om Klittegaards ledende rolle kan foruden de i note 15 cite-rede, nævnes, at SCL's nedenfor omtalte cirkulære af 20/12 1947 foreskrev, at døds-attester skulle indsendes til K. personlig. Desværre er politiafdelingens ældre sager kasserede, men personlige meddelelser fra bl. a. politiassistent Rostrup og overbetjent Nielsøn, hvem jeg takker for hjælp, bekræfter ganske dette indtryk. Tiden har i øvrigt ikke tilladt mig at opsøge alle de personer, som muligt sidder inde med oplys-ninger om dødskartotekets tilblivelse.

18. Flygtningeadm.s sag j.nr. 702-512.

19. Kopi i Klittegaard-arkivet, lægget: Indberetninger fra kirkegårdene.

20. Dødsattester anvendes her om et højst broget materiale, bestående af såvel danske som tyske attester, kopier, såvel som originaler. Fra 1. februar 1946 er materialet dog ganske ensartet. Det består nemlig af anmeldelserne til registreringsprotokollen om dødsfald blandt tyske flygtninge. Disse stammer fra sundhedsstyrelsen. Som omtalt ovenfor udleveredes dødsanmeldelser for tyske flygtninge i 1949 sammen med protokollerne til Tyskland. Imidlertid foreskrev den kgl. anordning af 25. januar 1946 dødsanmeldelser indsendt til kirketjenesten i to eksemplarer, hvoraf det af lægen under-skrivne eksemplar videresendtes til sundhedsstyrelsen. Det er dette eksemplar, der nu

cirkulære af 4. november 1946. De udgør den faste stamme i de læg, som findes i arkivet på hver eneste kirkegård og begravelsesplads, hvor der findes flygtninge- eller soldaterbegravelser.²¹

Som en tredje hovedgruppe kan sammenfattes en stor og broget samling af mindre lister, kartoteker og enkeltoplysninger om begravelser. En stor del af dette materiale er kommet til arkivet fra Dienstgruppe Dänemark, den gruppe af tyske militære, som efter befrielsen var beskæftiget her i landet med at rydde op efter besættelsesmagten. Blandt Dienstgruppens opgaver var opsporing og registrering af tyske soldater- og flygtningegrave. For en del af det materiale, der er endt i Klittegaard-arkivet, er D. D. utvivlsomt kun sekundær proveniens. Det stammer fra tyske tjenestesteders arkiver.²²

Sådant materiale er også ad anden vej indgået i arkivet. I lægget vedr. begravelserne i Ålborg findes en politirapport, dateret 21. august 1946, som bidrager til identifikation af bl. a. et kartotek over tyske soldaterbegravelser i Jylland. Kartoteket blev sammen med andet materiale fundet af politiet på det tyske konsulat i Ålborg. For at komme til klarhed over materialets karakter an-

findes som materiale til dødskartoteket. Også de egentlige dødsattester, tyske som danske, stammer formentlig for hovedpartens vedkommende fra sundhedsstyrelsen. Ved et cirkulære af 11/10 1945 indkaldte sundhedsstyrelsen hos embedslægerne attester vedr. afdøde tyske flygtninge. Af et notat i sundhedsstyrelsens sag (j.nr. 1519/1945) fremgår at sundhedsstyrelsen allerede da lå inde med „adskillige tusinde attester af højst forskellig og af højst mærkværdig form“. Attesternes aflevering til sundhedsstyrelsen kan i grove træk følges i medicinalstatistisk afdelings journal (j.nr. 22/1945 og 1946). (Til selve sagen har jeg ikke haft adgang). Af Københavns stadslæges kopibog, som venligst er stillet til min rådighed i fotokopi, fremgår, at der fra stadslægen er fremsendt attester også for tyske soldater. Ved cirkulære af 20/12 1947 indkaldte SCL dødsattester hos civilforsvarscheferne. Attesterne skulle sendes direkte til Klittegaard. Der findes i arkivet ingen dødsattester for ikke-tyske flygtninge. Sundhedsstyrelsen oplyste i 1949, at disse var afleveret til udenrigsministeriet.

21. Disse læg er nu ordnet alfabetisk efter lokalitet og pakket under betegnelsen: Lister, indberetninger, korrespondance m. v. vedr. flygtninge- og soldatergrave på danske kirkegårde eller på særlige begravelsespladser.
22. Om Dienstgruppens arbejde med gravregistrering findes flere redegørelser i flygtningeadm.s sag 702-565. Af en redegørelse fremsendt gennem krigsmin. 21/9 1946 fremgår, at D. D.s afdeling Gräberregistratur bl. a. beskæftigede sig med registrering af soldatergrave „i samarbejde med kompetente danske myndigheder og kirkegårdsforvaltninger“, besvarelse af forespørgsler, „tildeling af dødsbeviser og gravbeliggenhedsbeviser“, registrering af allerede anmeldte dødsfald af flygtninge på værnemagtslazaretter og „registrering af de stadig videre indgående meddelelser om dødsfald af flygtninge“. Afleveringsforholdene for D. D.s materiale er lidt gådefulde. 5/5 1947 oplyste krigsmin. over for flygtningeadm. (j.nr. 702-878), at D. D. 5/12 1946 havde afleveret sit „kartotek over flygtningegrave“ til adm. Den findes i Klittegaard-arkivet meget få kartotekskort fra D. D., og hovedparten heraf er afleveret i 1947. Derimod er der i læggene om de enkelte kirkegårde et stort antal lister m. v., som er opstillet af D. D. Gruppens materiale vedr. soldaterbegravelser skal iflg. krigsmin.s skr. være sendt til Tyskland.

vendte politiet den probate fremgangsmåde at hente den tidligere konsul ind fra en nærliggende flygtningelejr og konfrontere ham med arkivalierne.

Som nævnt under afsnittet om materialet fra kirketjenestens centralregistrering foretog tjenesten en efterregistrering af fødsler før 1. februar 1946. I Klittegaard-arkivet findes imidlertid materialet til en lignende registrering, foretaget i politiafdelingen.²³

3. Konsulenttjeneste vedr. udenlandske begravelser

Hvervet som kirkeministeriets konsulent i spørgsmål vedr. udenlandske flygtninge- og soldaterbegravelser udviklede sig af Klittegaards arbejde med dødskartoteket.

I januar 1947 forespurgte flygtningeadministrationen kirkeministeriet om vedligeholdelsen af flygtninge- og soldatergrave i de sogne, hvor der ikke længere fandtes flygtningelejre, kunne overgå til kirkegårdsbestyrelserne. I tilslutning til denne forespørgsel fremsendte flygtningeadministrationen den 28. april Klittegaards ovenfor omtalte fortegnelse over gravens fordeling på de enkelte kirkegårde. Ved en cirkulærskrivelse af 30. juni 1947 udbad kirkeministeriet sig gennem stiftsøvrighederne oplysning om, hvorvidt kirkegårdsbestyrelserne var villige til at påtage sig vedligeholdelsen af gravene. De indkomne svar fremsendtes til flygtningeadministrationen den 17. februar 1948. De viste, at 300 kirkegårde var villige til at bære udgifterne ved vedligeholdelsen, medens ca. 70 ønskede refusion af statskassen.

Flygtningeadministrationen udpegede nu Klittegaard til på administrationens vegne at føre forhandlinger med de kirkegårde, der ønskede refusion for anlæggelse og/eller vedligehold af gravene. Den 13. november aflagde han rapport om disse forhandlinger. Efter at have refunderet udgifter til anlæggelse af grave anmodede flygtningeadministrationen den 21. januar 1949 kirkeministeriet om at overtage tilsynet med vedligeholdelsen, således at ministeriet på finansloven søgte optaget det beløb, som Klittegaard havde aftalt med kirkegårdsbestyrelserne. Heri indvilligede ministeriet den 28. januar, idet man tilføjede, at „ministeriet går

23. Det drejer sig om tre kartotekskasser, hvoraf de to indeholder kort på tyske, én kort på ikke-tyske flygtningebørn. Endvidere findes et kartotek over tyske flygtningebørn, født efter 1/2 1946. At arbejdet er udført i politiafdelingen fremgår deraf, at enkelte kort ved afleveringen var vedlagt følgeskr. adresseret til Klittegaard (adresse politiafdelingen), hvormed kortene efter gennemsyn returneredes fra kirketjenesten.

ud fra, at der til den nærmere gennemførelse af tilsynet med de pågældende gravsteder vil kunne erholdes bistand fra ... politiassistent Klittegaard“. Grundlaget for den tredje administrative funktion, som afspejles i arkivet, var hermed skabt.²⁴

Materialet vedr. denne virksomhed er dels korrespondance med kirkegårdene, som er henlagt i de tidligere omtalte læg, dels regnskaber med bilag for den årlige vedligeholdelsessum.

Da forhandlingerne om sammenflytning af de tyske grave indledtes, fik Klittegaards konsulenthverv et nyt aspekt. Korrespondancen om dette spørgsmål udgør et særligt læg i arkivet. Det var tanken, at Klittegaard på ministeriets vegne skulle overvåge flytningerne. Sygdom hindrede ham i at udføre dette hverv, og døden afskar ham fra at opleve afslutningen af en sag, der interesserede ham stærkt.

At Klittegaard-arkivet bør bevares som en enhed kan næppe anfægtes. Det er som enhed et vidnesbyrd om en interessant administrativ proces under egenartede forhold. Alle tre funktioner er uløseligt integrerede i journalen og den dertil knyttede korrespondance. Men dermed er spørgsmålet om arkivets placering ikke udtømt. Klittegaard-arkivets rette plads er som en enhed indenfor flygtningeadministrationens kirketjenestes arkiv. Her har centralregistreringen altid hørt hjemme og heri indlemmedes dødskartoteket faktisk den 1. august 1949. Der er flere brudflader, som vil heles, ved inkorporeringen. Der er således ingen „naturlig“ årsag til at korrespondancen fra 1951 er i Klittegaard-arkivet, før dette tidspunkt i kirketjenestens arkiv. Der er nu i kirketjenestens arkiv materiale, som formentlig nærmest har tilknytning til dødskartoteket.

Når ordningen og registreringen af arkivet er afsluttet vil samtidig monumentet over politiassistent Hartvig Klittegaards livsværk have fundet sin endelige form og placering.

24. Akter i flygtningeadm. j.nr. 702-512. I kirkemin.s cirkulæreskr. af 30/6 1947 anmodes kirkegårdsbestyrelserne om at indsende dødsattester, som endnu måtte bero ved embederne. Der indkom adskillige hundrede attester, som kirkemin. fremsendte til flygtningeadm. med skr. af 17/2 1948. Her blev de liggende. De findes nu, sammen med kirkegårdsbestyrelsernes svar vedr. gravstedernes vedligeholdelse i flygtningeadm.s arkiv (i RA) i pakkerne: Fortegnelser over afdøde flygtninge her. Dødsattester samt vedligeholdelse af tyske gravsteder.

Kommissionsdomstole under den gamle retspleje

AF VIBEKE NIELSEN

En kommissionsdomstol er en domstol, der er nedsat ekstraordinært til pådømmelse af en enkelt sag. Der findes ingen særlig lovhjemmel for nedsættelse af kommissionsdomstole. Før 1849 lå det i enevældens natur, at sådanne domstole kunne nedsættes. Efter grundlovens indførelse må hjemmel søges i bestemmelsen om, at kongen kan meddele sådanne bevillinger og undtagelser fra gældende lov, som ifølge hidtil gældende regler har været i brug, jfr. junigrundlovens § 32 og 1866-grundlovens § 27. Der kunne nedsættes kommissionsdomstole i såvel kriminelle som civile sager. For beskikkelse af kommissarier i civile sager gjaldt særlige regler.¹ Her vil kun kommissionsdomstole i kriminelle sager blive behandlet.

En kommissionsdomstols kompetence fastsættes i det kongelige kommissorium, ved hvilket den nedsættes, idet man iøvrigt støtter sig på en analogi med de ordinære retters kompetence. En kommissionsdomstol adskiller sig fra de ordinære underretter ved som oftest at bestå af mere end én person og ved ikke at være bundet af jurisdiktionsgrænserne. Procesformen bestod som ved underretterne af en forundersøgelse og en domsforhandling, hvortil der beskikkedes aktor og defensor, ligesom ved de ordinære retter uden for København af amtmanden, i København af politidirektøren.

Som medlemmer af kriminelle kommissionsdomstole beskikkes oftest en eller to retsbetjente, hvorimod amtmænd som kommissarier kun forekommer i civile kommissionssager eller i kommissioner af rent undersøgende karakter. Der kunne også i såvel civile som kriminelle sager beskikkes kommissarier fra overordnede retter. Efter oprettelsen af kriminal- og politiretten i København 1845 bliver det almindeligt at anvende assessorer fra denne ret i de kriminelle kommissioner.

1. J. Nellesmann: *Civilprocessens almindelige Deel*, 1868, s. 142-150. Den danske rigsdag V, Poul Andersen: *Rigsdagen og domstolene*, s. 487-495.

I landsarkiverne i København, Odense og Viborg findes arkiver fra kommissionsdomstoles virksomhed (forholdene i hertugdømmerne er ikke undersøgt). Ofte findes de i de embedsmænds arkiver, som har haft sæde i kommissionerne, eller i overordnede embedsmænds arkiver, altså i retsbetjentarkiver, amtsarkiver m. v., men en del er i landsarkiverne blevet udskilt og opstillet som selvstændigt arkivfond. I det sjællandske landsarkiv foretages denne udskillelse systematisk, efterhånden som embedsarkiverne ordnes. Arkiverne fra de kommissionsdomstole, hvortil assessorer fra kriminal- og politiretten var beskikket, har med en enkelt undtagelse dannet en arkivgruppe for sig i rettens arkiv og er i 1924 og 1966 afleveret fra Københavns byret. Der findes for denne række en i kriminal- og politiretten udarbejdet registratur.

Der er i det sjællandske landsarkiv registreret 167 kommissionsdomstolsarkiver, heraf 80 der stammer fra kriminal- og politirettens arkiv. En fortegnelse over disse arkiver er trykt i „Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse“ s. 90 ff. Siden udgivelsen af denne bog er yderligere fire arkiver registreret, herunder sagen om den såkaldte Handskemagerbande.²

Motivet til at nedsætte kommissionsdomstol lå først og fremmest i den mulighed, der herved frembød sig for større effektivitet især ved forundersøgelsen, end der i almindelighed kunne regnes med ved de ordinære retter. Derfor anvendtes denne fremgangsmåde især ved grovere forbrydelser, hvor der ikke mindst måtte lægges vægt på hurtig opklaring, eller overfor større eller hyppigt forekommende uopklarede sager, som uden held var blevet behandlet af de lokale retsbetjente. Der findes også en del eksempler på, at kommissionsdomstole er nedsat til at undersøge og pådømme sager om embedsmisbrug af kriminel karakter.

Kommissionsdomstolens effektivitet viste sig bl. a. ved, at den gennem undersøgelsen af den sag, for hvilken den var nedsat, fik opklaret en række andre forbrydelser, der enten havde forbindelse med den pågældende sag eller tidligere var blevet henlagt som uopklarede eller slet ikke var kommet til myndighedernes kendskab.³ Der er ingen tvivl om, at regeringen i kommissionsdomstolene mente at have et instrument af stor generalpræventiv virkning. En vigtig baggrund for anvendelsen af kommis-

2. Jfr. s. 163.

3. Jfr. s. 163 f. om „bandesagerne“.

sionsdomstole skal formentlig søges i den omstændighed, at man uden for hovedstaden ikke havde et effektivt politiapparat. Først ved indførelsen af et statspoliti i 1911 får vi et kriminalpoliti, der virkelig kan bistå de lokale myndigheder med opklaring af grovere lovovertrædelser.⁴ Det er bemærkelsesværdigt, at der kun er nedsat ganske få og tidlige kommissionsdomstole til at behandle sager, der falder under staden Københavns jurisdiktion.

Kommissionsdomstolenes virksomhed vakte betydelig opsigt i offentligheden. Sagerne blev f. eks. genstand for en efter tidens forhold bemærkelsesværdig avisomtale. På den ene side var disse sager underholdende stof, på den anden side udviklede der sig, især efter 1848, en stigende modvilje mod denne form for ekstraordinær retspleje, ikke mindst under hensyn til grundlovens løfteparagraffer om retsplejens adskillelse fra forvaltningen og nævninges indførelse i misgerningssager og politiske sager. Kommissionsdomstolene blev også angrebet for at anvende mere hårdhændede metoder, end man fandt foreneligt med moderne retsplejeprincipper.⁵ Hertil kom, at kommissionsdomstole under provisorierne kunne og tildels blev anvendt som et politisk våben fra regeringens side mod mere yderliggående udslag af den politiske opposition.

Nedsættelse af kommissionsdomstole skete som nævnt ved kongelig resolution gennem Danske Kancelli, senere justitsministeriet. Ved hjælp af disse institutioners forestillingsprotokoller kan man finde akterne fra centralmyndighedens sagsbehandling. Sagen starter ofte med en indberetning fra amtmanden, hvori det gøres gældende, at en bestemt sag er henlagt som uopklaret eller er af en sådan karakter, at den må antages ikke med tilstrækkelig virkning eller tilstrækkelig hurtighed at kunne opklares af den lokale retsmyndighed. Amtmanden kan ligefrem indstille, at en kommission nedsættes. Finder centralmyndigheden, at en sådan procedure i det foreliggende tilfælde er hensigtsmæssig, udpeger man én eller flere egnede dommere, frigør dem fra deres normale tjeneste og udruster dem med et kommissorium, der medfører, at de for denne sags vedkommende træder i stedet for det ordinære retsmaskineri. Efter endt arbejde og domsafsigelse afgiver kommissionen indbe-

4. Lov om oprettelse af statspoliti 13/5-1911 siger til indledning: „Der oprettes . . . et for hele landet fælles politikorps, hvis væsentligste opgave skal være at yde politimyndighederne i de enkelte retskredse udenfor København hjælp ved efterforskning og forfølgning af forbrydelser . . .“

5. Jfr. s. 165.

retning til ministeriet, der tager stilling til spørgsmålet om appel. Appel fra kommissionsdomstole skete direkte til højesteret. Sager, der afsluttes med livsstraf, appelleres altid.

En mere kendt kommissions sag blev ført i 1845 på Hørsholm birks område og med den stedlige birkedommer og en politirets-assessor som kommissarier. Den drejede sig om en række forbrydelser, men den største og den, der blev årsag til kommissionens nedsættelse, var et posttyveri fra diligencen mellem København og Helsingør i Rudeskov en januarnat 1845. Tyvene, der havde planlagt alt nøje og bl. a. skaffet sig nøgler til vognens magasin, gik bagved denne, mens den langsomt kørte op ad bakken, og låste i ro og mag op og udtog, hvad de ville. Derefter gravede de gevinsten ned et par steder for senere at hente den. De nåede imidlertid ikke at bruge en skilling af den, før de blev anholdt. Kommissionen tildelte dem i stedet tugthus i op til ti år.⁶

I 1840'erne og 50'erne pådømtes af kommissionsdomstole 6–7 sager, hvor forbryderne optrådte i større grupper og gennemførte flere alvorlige forbrydelser. Disse sager har sidenhen fået betegnelsen „bandesagerne“, og derudover har de en række indbyrdes lighedspunkter, hvad de to følgende eksempler vil vise.

I 1851 skete der på Lolland et par meget grove forbrydelser, et mord og en mordbrand hvorved ialt fem mennesker omkom. Disse førte til en kommissions sag med en assessor fra kriminal- og politiretten i København og herredsfogden som dommere. Disse embedsmænd samt endnu en kriminalretsassessor, de siden fik til hjælp, opklarede i løbet af det næste halvandet år ikke blot disse to forbrydelser, men fik også ryddet op i talrige andre lovovertrædelser på øen i de foregående næsten tyve år. Der dømtes ialt 43 personer ved kommissionsdommen. Af disse var en halv snes stykker i samarbejde hovedmænd i alle de grovere forbrydelser. Efter den mand, der var drivkraften i de fleste tilfælde, kaldtes de allerede i samtiden „Handskemagerbanden“.⁷

En anden af disse sager er den såkaldte „Broendesag“ fra 1853.

6. Kommissionsarkiv udtaget af Hørsholm birks arkiv (Landsarkivet f. Sjælland). J. Rosenkilde-Nielsen: Posttyveriet i Rudeskov 1845, Fra Frederiksborg amt 1955 s. 138 ff. samt Bjørn Fabricius: Om posttyveriet i Rudeskov 1845, Søllerødbogen 1957 s. 117 ff.

7. Kriminal- og politiretskomm. uden nr. da sagens akter var endt i herredsfogdens arkiv, hvor de fornylig er fundet; man havde således ikke kendskab til dette arkivs eksistens, da man udarbejdede registraturen over kriminal- og politiretskommissionerne. Efter hele sammenhængen er der ingen tvivl om, at det hører hjemme der. Jfr. iøvrigt H. Larsen: Handskemagerbanden. Et træk af den lollandske retsplejes historie, Lolland-Falsters historiske samfunds årbøger 1955 s. 72 ff.

Navnet stammer fra huset, hvori det mord, der førte til kommissionens nedsættelse, blev begået. Også her er der tale om flere mord og desuden om et net af andre forbrydelser på egnen, i dette tilfælde store dele af Fyn, i en årrække tilbage i tiden. Ikke mindre end 59 mennesker bliver dømt af denne kommission. I begge sager falder der flere dødsdomme, som stadfæstes af højesteret. To mænd bliver henrettet, de øvrige benådes med livsvarigt tugthus.⁸

En ganske anden karakter har den bølge af ildebrandssager, som i tiden 1882–96 fører til nedsættelse af en lang række kommissionsdomstole. Kommissionerne afslører ved undersøgelserne, at langt den største del af brandene skyldes ildspåsættelse i forbindelse med assurancesvig. Husmænd, smågårdmænd og andre mindre landbrugere griber af mangel på rede penge til den udvej at brænde deres huse af for at få forsikringssummen.⁹ En sådan epidemi af ildspåsættelse og assurancesvig over hele landet er formentlig udtryk for en økonomisk trang tid for den gruppe af mennesker, der begår disse forseelser. Man bemærker, at ildebrandssagerne i tid tildels falder sammen med landbrugskrisen; men man kan på det forhåndenværende grundlag kun gætte på en sammenhæng.

Meget almindelige som emne for kommissionsbehandling, men jævnt fordelt over flere hundrede år uden tendens til epidemier, er sager om embedsmisbrug. En sådan i sit forløb typisk sag førtes i 1880–82 mod byfoged i Præstø og birkedommer i Vordingborg nordre birk Sejr Malling Holm. Han blev gennem længere tid beskyldt for at anvende voldelige metoder i sine forhør for at fremkalde tilståelser fra de anklagede. Efter et par sager, der vakte særlig opsigt ved at blive omtalt i Præstø By- og Amtstidende, nedsatte justitsministeriet på amtmandens initiativ en kommissionsdomstol, som idømte Malling Holm fire måneders fængsel for det nævnte forhold, hvilket højesteret stadfæstede. Når straffen ikke blev strengere, skyldtes det dels, at ingen havde fået men af behandlingen, dels at man skønnede, han havde handlet efter sin overbevisning om de pågældendes skyld, af nidkærhed, ikke af ond vilje.¹⁰

Den sidste kommissionsdomstol nedsattes i 1919 til at behandle

8. Kriminal- og politiretskomm. nr. 4.

9. Kriminal- og politiretskomm. nr. 27, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50 og 51.

10. Kriminal- og politiretskomm. nr. 25.

Nicolai Christian Herholdt Sylow. Fot. i Kgl. Bibl.

en sag mod læge P. Nordentoft m. fl., hovedanklagen mod dem var fosterfordrivelse.¹¹ I 1919 trådte den nye retsplejelov i kraft. Den udelukker kommissionsdomstole alene af den grund, at det nu ikke længere var muligt at forene den politimæssige undersøgelse og domstolsprocessen i én institution. Den nuværende grundlovs § 61 forbyder ligefrem nedsættelse af særdomstole.

En berømt og omstridt kommissionsdommer var H. Sylow (1849–1913), der først som assessor i kriminal- og politiretten, senere som byfoged i Korsør benyttedes i mange kommissioner. Han viste sig meget effektiv, både da han i 1885 anvendtes i „Riffelsagen“,¹² og da han i tiden 1884–96 opklarede størsteparten af de ovenfor omtalte ildebrandssager. Der rettedes en del klager mod hans forhørsmetoder i disse sager. Under debatten om tillægsbevillingsloven i folketingssamlingen 1895–96 udspandt der sig således en længere diskussion mellem tilhængere og modstandere af kommissionsdomstole i almindelighed og Sylow i særdeleshed.¹³ Må-

11. Kriminal- og politiretskomm. nr. 78a.

12. Kriminal- og politiretskomm. nr. 33.

13. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger sp. 2411–14, 5121–24, 5145–52, 5167–88, 5190–93, 5195–97, 5199–5200.

Sylow paa Rundrejse.

Karikaturtegning af Sylow i Blæksprutten fra 1895.

ske er det et resultat af debatten, når Sylow ikke fik flere kommissorier. Derimod tog man ikke justitsminister Nellesmann på ordet, da han trods sin personlige opfattelse af kommissionsdomstolens nytte, som han forsvarede over for det samlede ting, i udvalget erklærede sig villig til at ophøre med at benytte sådanne. At rygtet om de sylowske metoder nåede uden for de indviedes kreds, viser en kilde af en helt anden art. I Blæksprutten 1895 findes en to sider lang rigt illustreret vise med titlen „Sylow på rundrejse“. Efter en malende beskrivelse af en lille stille by, hvor freden pludselig brydes hedder det:

Der kommer Sylow kørende,
nu kommer s'gu forhørene.
Lad os nu be' vort Fadervor,
før vi for dommeren står.

Og mod slutningen:

Hvad Sylow gjorde var kun godt,
i byen kom der ro,
den hele egn sad i kachot,
dengang han vid're drog.

Kommissionsdomstolsarkiverne er uden tvivl et kildemateriale, der i højere grad fortjener at blive genstand for historikernes opmærksomhed. De udgør et let tilgængeligt materiale for krimi-

nal- og socialhistoriske undersøgelser. Vigtig er også deres betydning for den administrative historie. Kommissionsdomstolene vokser frem på baggrund af den ældre lokaladministrations manglende evne til at klare opgaver, der stillede krav til en ekstraordinær politimæssig og administrativ indsats. Den lokale retshåndhævelse rådede kun over et fåtalligt og vel ofte ikke helt kvalificeret personale. Selv om dette bedredes i løbet af 1800-tallet, steg også kravene til retspersonalet. Den mere systematiske anvendelse af kommissionsdomstole i århundredets anden halvdel peger frem mod den landsomfattende organisation af kriminalpolitivæsenet, som vi først får i det 20. århundrede.

Lægdsvæsenet 1788-1914

AF KNUD RASMUSSEN

Med forordningen af 20. juni 1788 – almindelig kendt for stavnsbåndets ophævelse – skabtes der et nyt grundlag for udskrivningen til den danske hær. Medens det tidligere havde været pålagt godsejerne at stille det nødvendige mandskab til krigstjenesten – det vil sige, at der ikke eksisterede noget direkte forhold mellem statsmagt og soldat – blev værnepligten nu en almindelig og personlig pligt over for konge og fædreland, en almindelig værnepligt for bondesønner. Samtidig opbyggedes et lægdsvæsen, hvorved der her forstås udskrivningsvæsenet som registrerende og kontrollerende organ. Udgangspunktet var en ny administrativ inddeling af landet, lægdet.

Efter den store danske ordbog betød ordet lægd oprindelig en sammenslutning af personer eller en sammenlægning af ejendomme med et bestemt formål for øje. Da landmilitsen indførtes i 1701, bestemtes det således, at landet skulle inddeles i lægder på 20 tdr. hartkorn, der hver skulle stille en soldat. Lægdernes størrelse, dvs. antallet af tdr. hartkorn pr. soldat, vekslede siden, og man kan derfor næppe betragte dette lægd som en egentlig administrativ enhed. I og for sig tog forordningen af 1788 ikke konkret stilling til landets inddeling i lægder, men bestemte i sin 8. paragraf, at „Sessioner skulle overalt i Riget, enten for en enkelt, eller flere Byer under eet, hvor Beliggenheden tillader det, beskikke Lægds mænd . . .“ Lægderne kom derfor til at bestå af en eller flere landsbyer, og som hovedregel blev et lægd lig med et sogn. Hertil kom, at antallet af udskrevne soldater pr. lægd ikke blev fastsat, men skulle rette sig efter lægdets folketal.¹ Dermed havde ordet lægd ændret betydning: et lægd er fra da den mindste af de kredse, hvori landet er inddelt med henblik på udskrivning til militærtjeneste.

Dele af nærværende fremstilling har tidligere været trykt i indledningen til „Lægdsruller ca. 1830–ca. 1930, afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds. Foreløbig arkivregistratur udgivet af landsarkivet for Sjælland. København 1965“.

1. Forordning af 20. juni 1788 § 13.

Udarbejdelsen af den nye lægdsinddeling blev overdraget ekstrassessioner, der i årene 1789–92 kortlagde landet i lægds­mæssig henseende. Der blev ialt 1656 lægder,² som nummereredes fortløbende inden for de enkelte amter. Denne amtsvise nummerering bevare­des i princippet indtil 1870, da lægderne fik fortløbende numre inden for hver udskrivningskreds.³

Efter 1806 forekommer betegnelsen „udelt lægd“, hvorved forstås et lægd, hvorfra der udskrives mandskab enten udelukkende til hæren eller udelukkende til flåden.⁴ Betegnelsen forsvinder med værnepligtsloven af 2. marts 1861.

Administrationen

Med lægderne som udgangspunkt opbyggedes en administration, delt i fire trin: en lægdsmand for hvert lægd, en lægdsforstander for et eller flere lægder, en krigskommissær for lægderne i flere amter og øverst – for hele kongeriget – en generalkrigskommissær, der sorterede under danske cancelli.

Lægds­mændene fik til opgave „at holde specielle Ruller over det sig i deres Districter opholdende Mandskab, samt deri nøygatigen antegne den imellem hver Session skeete Af- og Tilgang“.⁵ De var – for at bruge et neutralt udtryk – meddelere, som med deres nøje kendskab til lokale forhold havde mulighed for at skabe det solide fundament af viden, der var en forudsætning for kontrolsystemets effektivitet.

Efter 1788-forordningen skulle de foreslås af lægdsforstanderen og beskikkes af sessionen,⁶ senere beskikkedes de af lægdsforstander og udskrivningschef.⁷ Som et vederlag bestemtes det i 1788, at „I øvrigt skulle de i Samqvemme agtes og have Sæde oven for alle andre af Bondestanden“.⁸ Da sognefogederne efter forordningen af 11. november 1791 også skulle agtes og i samkvem have det øverste sæde, bestemte samme forordnings § 3, at hvervene som lægdsmand og sognefoged så vidt muligt skulle forenes.

Efterhånden viste det sig vanskeligt at udøve en effektiv kon-

2. K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark*. Bd. III. København 1926, s. 357.

3. Justitsministeriets cirkulære af 22. juli 1870.

4. Jvf. cancellibestemmelser af 30. august 1806 § 7.

5. Forordning af 20. juni 1788 § 11.

6. Sst. § 8–9.

7. Lov af 8. juni 1912 § 6.

8. Forordning af 20. juni 1788 § 35.

trol med de værnepligtige, der rejste til byerne, og især med deres sønner, som også måtte betragtes som værnepligtige. De jyske stænder udtalte i 1838, at „der neppe gives nogen Lægdsmand, der har fuldkommen Rigtighed for disse, eller er istand til at svare til, hvorvidt de virkelig ere tilstede eller ei“.⁹ Dette er baggrunden for, at købstæderne i 1843 blev særskilte lægder¹⁰ – tidligere havde de værnepligtige her stået i rulle ved det tilgrænsende landlægd. Det bestemtes samtidig, at byfogeden skulle udføre lægdsmandens forretninger i sin by.¹¹

For København gjaldt særlige forhold, idet de værnepligtige indtil 1833 stod i rulle i Københavns amts 1. lægd, Hvidovre. I 1833 overførtes de værnepligtige af forstærkningen dog til en særlig københavnsk rulle, der førtes af krigskommissæren for 1. sjællandske distrikt.¹² Et fuldstændigt, eget lægdsvæsen fik København først i 1845, da det blev pålagt krigskommissæren i 1. sjællandske distrikt at udføre lægdsmandens forretninger i København.¹³

Lægdsforstanderne fik efter 1788-forordningen nogenlunde samme opgaver som lægds mændene,¹⁴ hvilket betød, at de skulle udøve en første kontrol med lægds mændene. Som allerede nævnt omfattede et lægdsforstanderi ét eller flere lægder, og der kan have været gode, praktiske grunde for at have en kontrol allerede på dette lave lokale plan; men det kan ikke andet end undre, at man på et tidspunkt, da lægdet løses fra al forbindelse med jorden, beholder jordejerner som en art embedsmænd i lægds væsenet. Spørgsmålet blev også drøftet af den store landbokommision, hvor grev Reventlow bl. a. udtalte frygt for, at proprietærerne skulle lægge hindringer i vejen for lægds mændenes forretninger, hvis lægds mændene ikke blev undergivet deres tilsyn.¹⁵ Hvorom alting er, det bestemtes, at proprietæren, dvs. godsejeren eller på kongens vegne amtsforvalteren, skulle være lægdsforstander for det eller de sogne, hvis jorder han ejede, eller hvori han var største lodsejer.¹⁶ Først i 1850 ophævedes godsejernes for-

9. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland 1838. 2. række, sp. 425.

10. Plakat af 10. maj 1843.

11. Sst. § 1.

12. Kancelliskrivelse af 12. januar 1833, jvf. Ny Collegialtidende 1845, s. 962.

13. Plakat af 10. december 1845 § 1.

14. Forordning af 20. juni 1788 § 12.

15. Grev Reventlows forslag af 12. maj 1787. Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger. Bd. 2. København 1789, s. 462.

16. Forordning af 20. juni 1788 § 11–12.

pligtelser som lægdsforstander og da med den begrundelse, at det syntes mindre passende at lade en offentlig myndighed repræsentere af godsejere. Deres forretninger blev overdraget retsbetjentene.¹⁷

I de tilfælde, hvor størsteparten af et lægds jorder var strøgods, blev lægdsforstanderiet lagt under amtsforvalterens embede, hvorfra det allerede i 1791 overgik til herredsfogeder og birkedommere.¹⁸ Amtsforvalterne beholdt dog lægdsforstanderiforretninger for de lægder, hvori kronen var største lodsejer.

Da lægdsvæsenet udstraktes til købstæderne, jvf. ovenfor, overgik embedet som lægdsforstander i købstæderne til den respektive byfoged, medens krigskommissæren for 1. sjællandske distrikt fungerede i København, således at der disse steder ikke kan skelnes mellem lægdsmand og lægdsforstander.

På pyramidens 3. trin stod *krigs- og landkommissærerne*; det var krigskommissærens pligt på grundlag af lægdsforstandernes ruller at udarbejde ruller, der dækkede hele hans distrikt. Iøvrigt skulle krigskommissæren nøje „giennemgaae og sammenholde de specielle Ruller med hinanden, paa det at der kan have Visshed om, at de deri formedelst Omflytninger anførte Af- og Tilgange stemme overeens, og at den fornødne Orden dermed af Vedkommende er bleven iagttaget“.¹⁹

Krigs- og landkommissærerne, der fra 1802 fik titel af land- og søkrigskommissærer, er de første egentlige embedsmænd i lægdsvæsenet, ansatte og lønnede af kongen. Deres antal var i 1788 fire, svarende til 4 distrikter, men forøgedes i 1794 til seks. I 1851 forsvandt den gamle titel land- og søkrigskommissær, som erstattedes med betegnelsen udskrivningschef. Landet opdelt i 8 udskrivningsdistrikter, hver underlagt en udskrivningschef. Allerede 1869 reduceredes antallet af udskrivningschefer til seks, og distrikterne ændrede navn til udskrivningskredse.²⁰

Øverst i lægdsvæsenets administration stod *generalkrigskommissæren*, hos ham samledes alle tråde, han var den endelige kontrol- og revisionsmyndighed. Stillingen oprettedes i 1794²¹ og

17. Lov af 28. april 1850 § 2.

18. Kancellicirkulære af 2. april 1791 § 6.

19. Forordning af 20. juni 1788 § 12.

20. Der henvises til Lægdsruller ca. 1830-ca. 1930, afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds. Foreløbig arkivregistratur udgivet af landsarkivet for Sjælland. København 1965, s. 5-6.

21. Kgl. resolution af 12. september 1794.

nedlagdes igen i 1851, da forretningerne overgik til justitsministeriet.²² Herfra blev de i 1914 overdraget indenrigsministeriet.²³

Skal man kort karakterisere de funktioner, som disse fire embedsmænd udførte, må det blive, at medens den egentlige udførelse foregik hos lægdsmand og lægdsforstander, var krigskommissær/udskrivningschef og generalkrigskommissær/ministerium reviderende og kontrollerende organer.

Foruden ovennævnte fire embedsmænd, der udgjorde den egentlige lægdsadministration, skal nævnes endnu to, der havde nær tilknytning til lægdsvæsenet, nemlig amtmanden og regimentschefen.

Amtmanden skulle efter 1788-forordningen modtage en genpart af lægdsrullen fra vedkommende krigskommissær.²⁴ Dette hang sammen med, at det var amtmanden, der efter forordningens § 6 havde ret til at udstede amtspas, dvs. tilladelser til at flytte uden for amtet, jvf. nedenfor. Amtmandens pligt til at føre egne ruller bortfaldt først i 1859.²⁵

Regimentschefen skulle ligeledes modtage en genpart af lægdsrullen.²⁶ Denne bestemmelse gentages i de forholdsregler for sessioner, der udsendtes den 9. februar 1793, men synes ikke siden nævnt.

De værnepligtige

Efter forordningen af 20. juni 1788 var værnepligten begrænset til bondestandens mandkøn. I forordningens § 28–32 blev der givet en række bestemmelser, der søgte at definere, hvem der skønt bosiddende på landet, ikke hørte til bondestanden og derfor ikke var værnepligtige. Men ligesom en person ikke umiddelbart blev værnepligtig, fordi han boede på landet, blev han heller ikke umiddelbart fritaget, fordi han boede i en købstad. Den pågældendes herkomst var afgørende.

Imidlertid synes der at have rådet nogen usikkerhed, m. h. t. hvem værnepligten omfattede, og den 8. maj 1829 udsendtes der-

22. Lov af 23. marts 1851 § 1.

23. Kgl. resolution af 26. marts 1914.

24. Forordning af 20. juni 1788 § 12.

25. Justitsministeriets cirkulære af 15. oktober 1859.

26. Forordning af 20. juni 1788 § 12.

for en forordning, der indeholdt klarere linjer og samtidig udvidede værnepligten noget. Problemet om, hvem der måtte anses for værnepligtig og hvem ikke, er dog næppe blevet løst til bunds i 1829, når kancelliet endnu i 1840 i en betænkning til kongen kunne skrive, at dets løsning „ikke sjældent beroer paa temmelig vanskelige juridiske Spørgsmaal“.²⁷

Den første slesvigske krig gjorde sagen om den almindelige værnepligt akut. Ved anordning af 23. september 1848 blev den ellers ikke værnepligtige del af den mandlige befolkning inddraget, idet § 1 bestemte, at alle ikke tidligere værnepligtige, der var født 1823–25, skulle fremstilles på sessioner. Få måneder senere bestemte loven om almindelig værnepligt, at alle mandlige, født 1826 eller senere skulle indføres i rullerne.²⁸ Navnet til trods gjorde denne lov ikke værnepligten fuldtud almindelig, og først med værnepligtsloven af 8. juni 1912 bortfaldt alle begunstigelser.

Den begrænsning i værnepligten, som fandtes indtil 1848–49, synes at have været hovedårsagen til det ved første øjekast mærkelige forhold, at de værnepligtige skulle indføres i rullerne allerede ved fødslen.²⁹ Den tidligere lovgivning havde kun krævet stavnsbånd fra det 4. år. Når den store landbokommission i sin forestilling til kongen gik ind for ikke at følge den tidligere lovgivning, skyldes det frygten for, at forældre skulle sende deres børn til en købstad, inden de fyldte 4 år, og derved unddrage dem for optagelse i lægdsrullen og for krigstjeneste. Og forøvrigt – bemærkede kommissionen – „er og et Barns Frihed, indtil en Alder af 4 Aar, aldeles unyttig“.³⁰

I 1838 tog de jyske stænder dette spørgsmål op og foreslog, at de værnepligtige først skulle indføres i rullerne ved konfirmationsalderen.³¹ Det er klart, at en sådan forandring ville kunne reducere rullernes antal – et medlem, stiftamtmand Rosenørn, mente til mindre end $\frac{1}{3}$, „eftersom Mortaliteten, som bekjendt, er størst i Barndommen“.³² En så kraftig reduktion stillede kancel-

27. Danske kancellis 4. departements forestillinger for 1843 nr. 86 b. Betænkning af 6. juni 1840.

28. Lov af 12. februar 1849 § 4.

29. Forordning af 20. juni 1788 § 10.

30. Allerunderdanigste forestilling fra den kongelige kommission angående landbosagen den 28. april 1788. Trykt i Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger. Bd. 2. København 1789, s. 765.

31. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland 1883. 2. række, sp. 404.

32. Sst. sp. 414.

liet sig dog tvivlende overfor³³ og med rette. I 1840 var der i landdistrikterne ca. 427.000 mandlige personer i alderen 0–50 år, hvilket nogenlunde svarer til værnepligtsmassen; heraf udgjorde aldersklasserne 0–15 år kun ca. 175.000,³⁴ men også en sådan reduktion ville have betydet en væsentlig lettelse for lægdsvæsenet.

Kancelliet turde imidlertid ikke. Efter forslaget skulle indførelsen i rullerne ske på grundlag af konfirmationslister, men – skriver kancelliet i sin forestilling til kongen: „Den Døbeattest, som ved Confirmationen fremlægges, kan ingenlunde være tilstrækkelig til at bedømme, om en Person er født værnepligtig eller ikke. Thi hverken Stedet, hvor en Person er født, eller de Benævnelser, der er givne hans Fædre, ere i og for sig afgjørende i denne Henseende. – Den Indførelse i Lægdsrullen, som skulle grunde sig alene herpaa, vilde altsaa være udsat for mange Feiltagelser, ligesom yderligere Undersøgelser ofte vilde være fornødne for at komme til et Resultat, og det vilde være meget betænkeligt at overlade det til Præsternes Bedømmelse, hvilke Personer, der kunde ansees som værnepligtige fødte, eftersom dette ikke sjældent beroer paa temmelig vanskelige juridiske Spørgsmaal, og ofte forudsætter factiske Oplysninger, som det ikke vilde være passende at affordre Forældrene, forinden Barnet blev stedet til Daab; Præsterne vilde ogsaa derved sættes i mange ubehagelige Forhold, og naar Controllen med Personernes Værnepligt dog allerede skulde begynde strax efter Fødselen, vilde der neppe fra nogen Side være noget vundet“.³⁵ Fødslen var det sikre holdpunkt, som man ikke turde forlade, om ikke det hele kontrolsystem skulle bryde sammen.

Loven om almindelig værnepligt i 1849 gjorde spørgsmålet om den værnepligtiges ophav illusorisk, og det bestemtes derfor, at indførelse i lægdsrullen først skulle ske, når vedkommende var konfirmeret, eller hvis han tilhørte en anden konfession end den evangelisk-lutherske og reformerte, når han var fyldt 15 år.³⁶ Denne 15-årsgrænse fastsloges som almengyldig i 1861³⁷ og for-

33. Danske kancellis 4. departements forestillinger for 1843 nr. 86 b. Betænkning af 6. juni 1840.

34. Statistisk Tabelværk 5. Række Litra A Nr. 5. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. København 1905. Tabel 50.

35. Danske kancellis 4. departements forestillinger for 1843 nr. 86 b. Betænkning af 6. juni 1840.

36. Lov af 12. februar 1849 § 9.

37. Lov af 2. marts 1861 § 7.

skubbedes allerede 8 år senere til det 17. år.³⁸ Aldersberegningen foregik efter den såkaldte lægdsrullealder, hvilket vil sige det år, som vedkommende var fyldt ved kalenderårets begyndelse, f. eks. havde alle født i 1870 nået 17-årsalderen 1. januar 1888.³⁹

Medens det således er ret let at fastslå en nedre grænse for indførelsen i lægdsrullerne, er forholdet mere kompliceret for den øvre grænses vedkommende. Ifl. 1788-forordningen skulle den værnepligtige slettes af rullen som 36-årig,⁴⁰ hvis han ikke forinden havde modtaget afskeds pas, dvs. havde aftjent sin 8-års værnepligt,⁴¹ eller havde modtaget frihedspas, f. eks. fordi han drev egen gård⁴² eller havde modtaget udygtighedspas.⁴³

At tjenestetiden i 1802 nedsattes til 6 år⁴⁴ og i 1806 igen hævedes til 8 år,⁴⁵ havde ingen principiel betydning for rullerne.

Ved forordningen af 15. februar 1808 skabtes en egentlig reserve, idet det tidligere landeværn indkorporeredes i hæren som „annekerede bataljoner“.⁴⁶ Efter dette slettedes den værnepligtige først af rullen ved sit 45. år.⁴⁷ Det havde da heller ingen indflydelse på rullerne, at den almindelige udskrivningsalder i 1816 hævedes fra 20 til 22 år.⁴⁸ De, der ikke blev udskrevet, slettedes stadig ved deres 36. år.⁴⁹

I 1849 indskrænkedes tjenestetiden til 16 år, således at den værnepligtige i almindelighed slettedes ved 38-årsalderen.⁵⁰ Heri skete der ved de følgende værnepligtslove ingen ændring, men i 1912 nedsattes udskrivningsalderen igen fra 22 til 20 år, således at den værnepligtige i almindelighed slettedes af rullen som 36-årig.⁵¹

Der kan ud fra ovenstående opstilles følgende grove oversigt over, i hvor lang tid de værnepligtige stod i rullerne:

38. Lov af 6. marts 1869 § 7.

39. Lov af 12. februar 1849 § 8.

40. Forordning af 20. juni 1788 § 17.

41. Sst. § 15.

42. Sst. § 27.

43. Sst. § 23.

44. Forordning af 11. juni 1802 § 1.

45. Plakat af 14. november 1806.

46. Forordning af 15. februar 1808 § 2 og 7.

47. Sst. § 13.

48. Kgl. resolution af 24. juli 1816.

49. Jvf. Vedvarende Sessions-Placat for Danmark udstædt af General-Krigs-Commissairen for Danmark efter det Kongelige Danske Cancellies Befaling af 29de Juli 1817. Odense 1817. § 6 stk. 9 a.

50. Lov af 12. februar 1849 § 32.

51. Lov af 8. juni 1912 § 10 stk. 1.

	Nederste grænse	Øverste grænse
1788–1808	0 år	36. år
1808–1849	0 –	45. –
1849–1869	15. –	38. –
1869–1912	17. –	38. –
1912–	17. –	36. –

Lægdsrullen

De to foregående afsnit har omhandlet de kontrollerende og de kontrollerede. Redskabet i denne kontrol var lægdsrullen. Skønt sprogbrugen ikke er ganske fast, synes man de første mange år efter 1788 ved en lægdsrulle (eller reserverulle eller lægdsstedel) at have forstået en fortegnelse over samtlige værnepligtige i et lægd i et givet år. Forskydninger i værnepligtsmassen ved fødsler, død, fra- og tilflytninger, slettelser af rullen m. v. gjorde det egentlig ønskeligt at omskrive lægdsrullerne hvert år, men da dette ikke var praktisk gennemførligt, fastsatte kancellicirkulære af 18. april 1795 og promemoria af samme dato, at der kun hvert tredje år skulle udarbejdes egentlige lægdsruller, medens man første og andet år indskrænkede sig til at udarbejde fortegnelser over de ændringer, der var sket i det forløbne år, de såkaldte til- og afgangslister. Hvert 3. år forelå således både en lægdsrulle og en til- og afgangliste. I 1849 øgedes intervallerne mellem lægdsrullerne til 5 år,⁵² således at man kun hvert sjette år havde en samlet fortegnelse over lægdets værnepligtige, i de mellemliggende år til- og afgangslister.

Denne ændring var allerede et skridt bort fra den oprindelige tanke, og i de følgende år fjernede man sig yderligere. I 1861 bestemtes det, at nok skulle der stadig udarbejdes lægdsruller hvert sjette år, men denne nye lægdsrulle skulle ikke indeholde de sidste fem års tilgange. Af denne grund bestemtes det samtidig, at intervallet mellem lægdsrullerne i første omgang skulle være ti år.⁵³ F. eks. havde Sorø amt sidste gang haft lægdsrulle i 1856; ny lægdsrulle skulle derfor først udarbejdes i 1867 og da kun indeholde de værnepligtige, der var tilbage fra 1856-rullen og fra tilgangslisterne 1857–61. Ved denne ordning opnåedes den lettelse, at de yngste og fyldigste tilgangslister ikke skulle omskrives.

Det endelige brud med lægdsrullen i ældre forstand skete med

52. Justitsministeriets cirkulære af 20. august 1849.

53. Justitsministeriets cirkulære af 31. december 1861.

justitsministeriets cirkulære af 28. marts 1871. Heri bestemtes det, at der én gang for alle skulle udarbejdes en lægdsrulle for et givet år og for fremtiden kun føres tilgangslistes. De enkelte års tilgangslistes skulle omskrives efter ti års forløb. For 1. og 2. udskrivningskreds bestemtes det således, at inden 1. juli 1875 skulle alle ruller, lægdsruller som tilgangslistes, være omskrevet til og med tilgangsliste O fra 1864. Til denne lægdsrulle for 1864 lagdes tilgangslisten P 1865, der skulle omskrives i 1876, og videre tilgangslisten Q 1866, der skulle omskrives 1877 og så fremdeles. For Københavns vedkommende var en lignende ordning allerede gennemført i 1865.⁵⁴

En lægdsrulle i ældre forstand eksisterede da ikke mere, og ordet går nu over til at dække de enkelte års tilgangslistes, der i deres helhed kan siges at danne den egentlige lægdsrulle.

Rullernes udseende ændredes ikke synderligt i løbet af det 19. årh., hvilket heller ikke har været nødvendigt, da de oplysninger, som rullerne skulle indeholde, var af samme karakter i 1788 og i 1914, nemlig identitet, bopæl, duelighed.

Det vigtigste måtte være at fastslå den værnepligtiges identitet: Hans navn, hans faders navn, hans fødested og hans alder eller – fra ca. 1858 – fødselsdato. I 1828 blev det påbudt, at et barn foruden fornavn også skulle bære et familienavn, der „bliver at vedligeholde i Familien, hvis ingen Bevilling til Afgang erhverves“.⁵⁵ Denne bestemmelse synes i praksis at have haft vanskeligt ved at trænge igennem, bl. a. antog hjemsendte soldater undertiden navnet på deres fødested som efternavn, hvilket var ret naturligt, da de tjenestetiden igennem var blevet kaldt ved dette navn. Justitsministeriet så sig derfor i 1856 nødsaget til at indskærpe, at navnet på fødested skulle skrives i rullen på en sådan måde, at det tydeligt fremgik, at det ikke hørte med til den værnepligtiges familienavn.⁵⁶

Oplysninger om navn etc. kontrolleredes gennem præsternes fødselslistes, der 1849 erstattedes med konfirmandlistes. Fra 1869 afløstes disse listes af den dåbsattest eller fødselsedel, som den værnepligtige skulle aflevere ved sin anmeldelse til rullen.⁵⁷

Af meget stor betydning for lægdsvæsenet var det at vide, hvor

54. Jvf. justitsministeriets skrivelse af 17. juli 1865, trykt i forbindelse med justitsministeriets cirkulære af 28. marts 1871.

55. Forordning af 30. maj 1828 § 18, jvf. kancellicirkulære af 4. oktober s. å.

56. Justitsministeriets cirkulære af 7. juni 1856.

57. Lov af 6. marts 1869 § 7.

vedkommende værnepligtig opholdt sig. Indtil 1861 var der i rullerne en særlig rubrik til bopælsangivelse, der imidlertid forsvandt i 1861,⁵⁸ men genindførtes for lægdsforstandernes (og lægdsmedlemmernes) vedkommende i 1869.⁵⁹ Udskrivningschefernes ruller ændredes ikke ved denne lejlighed, da det i og for sig kunne være udskrivningskredsen ligegyldigt, hvor i længdet vedkommende boede, blot lægdsmanden og lægdsforstanderen var vidende om dette. For København spiller det særlige ind, at udskrivningschefen i 1. kreds samtidig var lægdsforstander i København, hvorfor man her vil finde bopælsangivelser i udskrivningskredsens ruller.

Ved flytninger til og fra lægdet anførtes det til- eller fraflyttede lægds nummer, samt den værnepligtiges nummerbetegnelse, f. eks. 82-P-418, dvs. 82. lægd tilgangsliste P nr. 418. Flyttede den værnepligtige med amtskas, anførtes navnet på den mand, som kautionerede for ham. Da amtskassene faldt bort, anførtes indtil 1870 amtets navn, lægdets nummer og den værnepligtiges nummerbetegnelse, f. eks. Frederiksborg 65-E-7, Frederiksborg amts 65. lægd tilgangsliste E nr. 7. Efter 1870 – da lægderne nummereredes fortløbende inden for udskrivningskredsene – anførtes i stedet for amt udskrivningskredsens nummer.

Rulleføringen

Selve rulleføringen blev lagt i faste rammer ved kancellicirkulære af 18. april 1795, og det system, der da indførtes, viste sig så bestandigt, at det i princippet varede ved hele den behandlede periode igennem.

Det er ovenfor nævnt, at der kun hvert tredje år udarbejdedes egentlige lægdsruller, medens der det første og andet år førtes til- og afgangslister. Af disse tre vil det være naturligst at indlede med tilgangslisten.

Ved optagelse i rullen eller tilflytning til lægdet indførtes den værnepligtige i tilgangslisten for det pågældende år og forsynedes her med en nummerbetegnelse, der bestod dels af et litra, dels af et løbenummer. Hvad angår litraet, fastsattes dette af generalkrigskommissæren og var fælles for alle tilgange landet over i det pågældende år. Således fik alle tilgange i året 1810 bogstavbetegnelsen G, i 1811 bogstavbetegnelsen H osv. M. h. t. num-

58. Justitsministeriets cirkulære af 31. december 1861.

59. Justitsministeriets cirkulære af 31. december 1869.

mereringen fortsatte denne den fortløbende nummerrække fra sidste lægdsrulle eller tilgangsliste, idet tilgangslisten naturligt betragtedes som en fortsættelse af den egentlige lægdsrulle. Sluttede sidste lægdsrulle for det pågældende lægd med nr. 115, fik første tilgang i næste års tilgangsliste løbenummeret 116. I forbindelse med at lægdsrullerne ændrede karakter, bestemtes det i 1861, at den årlige tilgang skulle begynde med nr. 1.⁶⁰

På lignende måde som ovenfor skitseret, indførtes andet og tredje års tilgange, der fik bogstavbetegnelserne H og J med nummerering i fortsættelse af tilgangslisten G.

Det tredje år – samme år som tilgangslisten var mærket J – udarbejdedes en ny lægdsrulle på grundlag af den gamle rulle og de tre års tilgange med udeladelse af de værnepligtige, der på en eller anden måde var slettet af lægdets rulle. Det tredje års lægdsrulle var således en status over lægdets hele værnepligtige mandskab.

Men dette system indebar, at de værnepligtige måtte have et nyt nummer i denne nye lægdsrulle. Man vil derfor i lægdsrullerne finde rubrikker både til den værnepligtiges gamle nummer og til hans nye. En værnepligtig, der var blevet optaget i rullen 1810 under nummeret G 116, fik i lægdsrullen 1812 f. eks. nyt nummer 99 – denne gang uden litra, da det kun var tilgangsnumrene, der også bestod af litra. I lægdsrullen for 1815 vil vedkommende være at finde under gammelt nummer 99 med angivelse af hans nye nummer, f. eks. 81, i 1818 under gammelt nummer 81 med angivelse af nyt nummer, f. eks. 67 etc.

Over afgangene førtes årligt særlige afgangslister, hvori de værnepligtige selvsagt figurerede under den nummerbetegnelse, de havde i sidste lægdsrulle eller tilgangsliste.

Som allerede bemærket forsvandt den egentlige lægdsrulle i sidste halvdel af det 19. århundrede, og kun af- og tilgangslisterne blev tilbage. Det må bemærkes, at man på krigskommissær- og udskrivningschefs-niveau ikke førte særlige afgangslister, men noterede afgangene i de pågældende lægdsruller og tilgangslisters.

Rullerne fandtes principielt i samme form på alle fire stadier af lægdsadministrationen. Her skal kort skitseres de veje, som de relevante oplysninger fulgte fra lægdsmand til generalkrigskommissær eller ministerium.

Forordningen af 20. juni 1788 § 11 pålagde lægdsmanden at

60. Justitsministeriets cirkulære af 31. december 1861.

føre ruller over sit lægdsmandskab, men generalkrigskommissærens tillid til lægdsmandenes skrivekundskaber var ikke stor,⁶¹ og man finder derfor, at lægdsmanden de første mange år ikke afgav skriftlige arbejder til administrationen. Hvad der skete her, skete under nøje kontrol af og i nært samarbejde med lægdsforstanderen.

Det var lægdsforstanderen, der på grundlag af sin egen og lægdsmandens rulle én gang årligt indsendte til- og afgangslister i to eksemplarer til krigskommissæren,⁶² bilagt de lister over fødte og døde, der var udfærdiget af sognepræsten.⁶³ Efter at have foretaget revisionen tilbagesendte krigskommissæren det ene eksemplar af lægdsforstanderens til- og afgangslister.⁶⁴

På grundlag af de indsendte lister fra alle lægder i distriktet udarbejdede krigskommissæren en tilgangsliste for hvert amt,⁶⁵ hvoraf en genpart blev indsendt til generalkrigskommissæren,⁶⁶ sammen med det andet eksemplar af lægdsforstandernes til- og afgangslister med bilag.⁶⁷ På generalkrigskommissærplan foretoges en yderligere revision. – Illustrationerne 2–5 giver et indtryk af denne forretningsgang.

De år, hvor der blev udarbejdet lægdsruller, indsendte lægdsforstanderne kun ét eksemplar af til- og afgangslisterne foruden genpart af lægdsrullen.⁶⁸

Som det ses af det foregående, vandrede rullerne én gang årligt fra nederste til øverste trin af lægdsvæsenet, dvs. de fandtes på hvert trin i mindst ét eksemplar. Vælger man tilgangslisten, fandtes den i ét eksemplar hos lægdsmanden, et kladdeeksemplar hos lægdsforstanderen, der sendte to genparter videre til krigskommissæren. Denne udarbejdede den amtsvise tilgangsliste (ét eksemplar) og sendte én genpart til amtmanden og en anden til

61. Jvf. kancellicirkulære af 18. april 1795: „.... da Lægdsmandenes Skrift som oftest er uforstaaelig“.

62. Jvf. kancellicirkulære af 18. april 1795. Fra 1859 indsendtes kun ét eksemplar af tilgangslisterne, jvf. justitsministeriets cirkulære af 24. december 1858.

63. Disse udskrifter af ministerialbøgerne fandt en varig form ved kancellicirkulære af 8. oktober 1796. Fødselslisterne erstattedes ved lov af 12. februar 1849 § 9 af konfirmandlister, der bortfaldt ved kultusministeriets cirkulære af 28. april 1870.

64. Kancellicirkulære af 18. april 1795.

65. Forordning af 20. juni 1788 § 12.

66. Kancellipromemoria af 29. november 1794 og kancellicirkulære af 23. juli 1796.

67. Jvf. justitsministeriets cirkulære af 24. december 1858, kancellibestemmelser af 30. august 1806 § 18 og generalkrigskommissærens skrivelse af 21. december 1808, trykt i Erich Sørensen: Samling af de vigtigste Forordninger, Placater, Rescripter etc. Landmilicevæsenet, Søe-Sessions-Sagerne, de nationale Rytter- og Artillerie-Heste i Danmark angaaende. København 1817, s. 207.

68. Kancellicirkulære af 18. april 1795.

generalkrigskommissæren. Den vil sige, at den selvsamme liste forelå i mindst 7 eksemplarer.

I forbindelse med værnepligtsloven af 2. marts 1861 skete der den ændring, at lægdsforstanderen i stedet for at indsende tilgangslister årligt nu skulle indsende en tilgangsliste hver måned, bilagt de flyttebeviser, han havde modtaget i månedens løb.⁶⁹ Udskrivningscheferne havde herved fået et bedre indseende med administrationen, men i princippet var intet ændret.

En væsentligere forandring skete efter værnepligtsloven af 6. marts 1869, idet der ikke længere oversendtes tilgangslister. Disse blev afløst af de to komponenter, hvoraf tilgangen bestod, de nyoptagne og de tilflyttede.⁷⁰ En gang årligt sendtes en fortegnelse over de nyoptagne fra lægdsmand og lægdsforstander til udskrivningschef, der på grundlag af dette materiale årligt udarbejdede en tilgangsliste, hvoraf der som tidligere indsendtes en afskrift til ministeriet. Samtidig indsendtes det andet eksemplar af lægds-

1ste Dreef Landlægsds. Reserver. *a* Lovi 38. 1834.

1841 Følgeseddel.

ol. No. 164 ny No. 148 S. Aab. Sognd. — O. 4. 1841

født *Mam m. l. v. - 25* Aar gammel, *6te Kom. del 1836* yd. *af 10*
til *Tårnborghøj*

meddeles herved Følgeseddel til at opholde sig i *Jens Nielsens* Sogn som med Waatgning
tilbagebringes mig om 3 Dage.

Sandstrup, den 25 April 1840

Christen Adel
Lægdsmand for 82 Lægd,
Sandby Sogn, *Sorø*
Amt.

At jeg haver modtaget og i min Lægdseddel indført ovennævnte *af 10*
tilføede. *Stich*

den 24 April 1840, *Montenhus*

Lægdsmand for *82* Lægd,

Stich Sogn,
Sorø Amt.

1. Følgeseddel for Jens Nielsen, der i april 1840 ønskede at flytte fra Tårnborghøj sogn, Sorø amts 82. lægd, til Hemmeshøj sogn, Sorø amts 58. lægd.

69. Justitsministeriets cirkulære af 31. december 1861.

70. Justitsministeriets cirkulære af 2. juli 1869 og 31. august 1871.

1. Afgang-Liste

nr.	nr. af	Navn	Lejlsk.	Al. nr.	Jr. L.	Afgang-År
88	70	Jens Andersen	Torsted	15	65 $\frac{1}{2}$	1840 Tjørns
	81	W				
98	82	Jens Nielsen	Hundstrup	11		afgik den 58. legd Himmelskibet Tjørns med guld, Sørges. Nr. 3219
	83	W				
116	98	Hans Hansen	Omsted	27	62 $\frac{1}{2}$	afgik den 58. legd Himmelskibet Tjørns med guld, Sørges. Nr. 3201
	99	W				
135	115	Jens Nielsen	Grindstrup	44	61 $\frac{1}{2}$	1810 Wff. . .
	116	W				
145	122	Jens Nielsen	Erstrup	25	60 $\frac{1}{2}$	afgik den 58. legd Himmelskibet Tjørns med guld, Sørges. Nr. 3217
	123	W				
184	148	Jens Nielsen	Himmelskibet	25	63 $\frac{1}{2}$	afgik den 58. legd Himmelskibet Tjørns med guld, Sørges. Nr. 3234
	149	W				
185	149	Ole Hansen	Hundstrup	35	62 $\frac{1}{2}$	nr. 23. Dato 1839. — 3234
	150	W				
207	170	Hans Nielsen	Hundsted	25	0	afgik den 48. legd Himmelskibet Tjørns med guld, Sørges. Nr. 3201
	171	W				
208	171	Jens Nielsen	Hundstrup	35	65 $\frac{1}{2}$	1840 Tjørns
	172	W				
211	180	Niels Hansen	Hundstrup	23	61 $\frac{1}{2}$	afgik Hølbens bl. 3684
	181	W				
220	181	Niels Nielsen	Hundstrup	6		afgik den 57. legd Himmelskibet Tjørns med guld, Sørges. Nr. — 3214
	182	W				

2. Side af afgangliste for Tårnbo sogn, Sorø amts 82. lægd, indsendt af lægdsforstanderen til krigskommissæren for 2. sjællandske distrikt i maj 1840. Jens Nielsens afgang ses anført under hans lægdsrullebetegnelse: gammelt nummer 184 nyt nummer 148.

No Leds No	Nye Sols No	Følger af Tommers Navn	Tommers Leds No	Følger Leds No	Hjælper (Kastagnings)
P 233		s. Hans Hansen P. Hans	Hansens 100		Hansens 100
P 234		Niels Jensen. Jens	Hansens 100	100	Hansens 100
<p style="text-align: center;">Tommers, s. Hans 1800</p> <p style="text-align: center;">Hans (Hans) s. Hans 1800</p> <p style="text-align: center;">Hans (Hans) s. Hans 1800</p>					

3. Side af tilgangsliste for Hemmeshøj sogn, Sorø amts 58. lægd, indsendt af lægdsforstanderen til krigskommissæren for 2. sjællandske distrikt i maj 1840. Jens Niensens tilgang er noteret under nyt nummer: P 234. (Denne indførelse er dog p. gr. a. en fejltagelse foretaget af krigskommissæren).

forstandernes årlige afgangsliste, bilagt præsternes lister over døde.⁷¹

Det største problem for lægdsvæsenet har uden tvivl været de værnepligtiges flytninger. Med stavnsbåndets ophævelse var bøndernes pligt til at forblive på det gods, hvor de var født, bortfaldet, men det værnepligtige mandskab fik ikke tilladelse til at tage ophold, hvor i kongeriget det lystede. Der sondredes mellem at tage ophold andetsteds i samme amt og at rejse til et andet amt.

I første tilfælde skulle den flyttende henvende sig til lægdsmanden på det sted, hvortil han ønskede at flytte.⁷² Denne lægdsmand udstedte et bevis for, at vedkommende havde taget tjeneste i hans lægd. Dette bevis overgav den flyttende siden til lægdsmanden i sit gamle lægd; herfra blev beviset videregivet til lægdsforstanderen, der havde pligt til at udstede en følgeseddel. Samtidig blev den flyttendes afgang noteret i lægdsmandens og lægdsforstanderens ruller. Med følgesedlen begav den flyttende sig på ny til lægdsmanden på sin nye bopæl, og den flyttendes tilgang noteredes. På strøgoderne udstedtes følgesedlen af lægdsmanden med præstens attestation.

Dette ret komplicerede system ændredes ved forordningen af 22. marts 1793, der i § 2–3 foreskrev følgende fremgangsmåde: Den flyttende henvendte sig til lægdsmanden på sin bopæl og anmodede om følgeseddel til sit fremtidige lægd. Følgesedlen overbragte den flyttende til lægdsmanden på sin nye bopæl, og denne gav følgesedlen en påtegning om, at den flyttende var tilført hans rulle. Derefter returneredes følgesedlen til den lægdsmand, der havde udstedt den. Lægdsmanden noterede afgang og opbevarede følgesedlen som bilag. Kontrollen i dette system var således, om følgesedlen nåede tilbage til udstederen, jvf. illustration 1.

Fra 1869 blev kredsen af involverede udstrakt,⁷³ men samtidig nåede flyttebeviset ikke cirklen rundt: Lægdsmanden udstedte et flyttebevis til den værnepligtige, der afleverede det til lægdsmanden på sin nye bopæl. Denne lægdsmand lod beviset gå videre til sin lægdsforstander, der videresendte det til udskrivningschefen. Her forblev flyttebeviset, men udskrivningschefen gav meddelelse om bevisets ankomst til lægdsforstanderen for det fraflyttede lægd.

71. Justitsministeriets cirkulære af 31. december 1861.

72. Forordning af 20. juni 1798 § 9.

73. Justitsministeriets cirkulære af 2. juli 1869.

Denne havde i mellemtiden modtaget meddelelse fra lægdsmanden om, at han havde udstedt flyttebeviset. Det varede ca. halvanden måned, inden ringen var sluttet.

Hvad angår flytninger uden for amtet eller kredsens, var en varig bortflytning efter forordningen af 20. juni 1788 ikke mulig. Det hedder i forordningens 6. paragraf: „Mandskabet . . . bør, saa længe det staaer enten i Reserve Rullen eller i virkeligt Nummer, forblive i det Amt, hvorunder de hører“. Men der kunne gives tilladelse til midlertidig bortrejse fra amtet. Denne tilladelse, amtspas, udstedtes af amtmanden, men kun mod kaution, dvs. at en mand i lægdet indestod for, at den flyttende ville indfinde sig på rette tid og sted.⁷⁴

Fra 1808 kunne det mandskab, som ikke tilhørte den stående hær, opnå tilladelse til at flytte uden for amtet. Tilladelsen blev givet af krigskommissæren, der udstedte vedkommende et flyttepas.⁷⁵ At tage varigt ophold uden for amtet betegnedes som omveksling.

Elleve år senere fik også reserver af linjen mulighed for omveksling. Den, der ønskede at omveksles, skulle være i besiddelse af et amtspas, der afleveredes til lægdsforstanderen på den nye bopæl. Denne videresendte amtspasset til sin krigskommissær, der igen viderebragte det til krigskommissæren for det fraflyttede amt. Herfra tilbagesendtes passet til den amtmand, som havde udstedt det.⁷⁶

Men selv med disse lempelser var det ikke så ligetil en sag at slå sig ned uden for sit amt. Det er baggrunden for et forslag om en større flytningsfrihed, som kammerjunker Mylius stillede på stænderforsamlingen i Viborg i 1838. Han indledede sit forslag med at bemærke, at der var gået 50 år siden stavnsbåndets ophævelse, og at ønsket om en større frihed nu trængte sig på. Han hævdede videre, at det ofte kunne være vanskeligt for de værnepligtige at skaffe sig et amtspas, fordi der krævedes en kautionist. Havde den værnepligtige endelig fundet én, der var villig til at kautionere, afhang det af lægdsforstanderens erklæring, om vedkommende kunne anerkendes som kautionist.⁷⁷

74. Forordning af 20. juni 1788 § 6.

75. Forordning af 15. februar 1808 § 17–18, jvf. Henrik Stoltenberg Blom: Om Landmilicevæsenet og Soindrulleringen i Danmark. København 1835, s. 61, anm. 1.

76. Plakat af 18. marts 1819 § 2–3.

77. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland 1838. 1. række, sp. 818–19.

Stænderforsamlingen var helt på linje med kammerjunker Mylius i sin betænkning til kongen. Det hedder heri bl. a., at „de Formaliteter, der skulle iagttages ved Flytning fra et Sted til et andet, blive en ikke ubetydelig Byrde for de Værnepligtige, der paa hviler dem fra deres Fødsel og indtil deres 45de Aar, og i mange Tilfælde gjør det høist besværligt for dem at søge Erhverv paa de Steder, hvor de helst ønske“.⁷⁸

Denne kritik kunne imidlertid ikke få bugt med de gamle flytningsbestemmelser. Forordningen om en større flytningsfrihed af 1843, der blev resultatet af stændernes kritik, fritog ikke reserverne af linjen for at løse amtspas mod kaution.⁷⁹ Først efter værnepligtsloven af 1849 kunne også disse reserver flytte ved et simpelt flyttebevis.⁸⁰ Flyttebeviset udstedtes af lægdsforstanderen for det lægd, som fraflyttedes. Den værnepligtige bragte flyttebeviset til lægdsmanden på sin nye bopæl, og ad de sædvanlige kanaler nåede det tilbage til krigskommissæren på det fraflyttede sted.

Hvad angår rejser til udlandet – en mulighed, der ikke synes forudset i forordningen af 20. juni 1788 – måtte den værnepligtige indtil 1843 ansøge om kgl. bevilling. Herefter lettedes disse bestemmelser noget, idet det bestemtes, at bl. a. værnepligtige, der var overført til forstærkningen, kunne rejse udenlands på pas, udstedt af amtmanden, medens mandskab af linjen skulle have „Vor allerhøjeste Tilladelse“.⁸¹

I 1849 bortfaldt kravet om pas for alt mandskab, der ikke tilhørte den stående hær, medens dette sidste skulle ansøge krigsministeriet om tilladelse til udrejse.⁸² Senere skelnedes mellem det mandskab, der var behandlet ved sessionen, og det mandskab, der tilhørte linjen, idet det første skulle ansøge justitsministeriet, det sidste krigsministeriet.⁸³ De senere værnepligtslove af 1869 og 1912 ændrede intet væsentligt ved disse forhold.

Det var et ganske stort værk, man satte i gang i 1788. Efter en opgørelse fra begyndelsen af 1790'erne⁸⁴ indførtes der mere end

78. Sst. 2. række, sp. 423.

79. Forordning af 10. maj 1843 § 3.

80. Lov af 12. februar 1849 § 35.

81. Forordning af 10. maj 1843 § 13–14.

82. Lov af 12. februar 1849 § 36 og 38.

83. Lov af 2. marts 1861 § 43.

84. K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark*. Bd. III. København 1926, s. 367.

200.000 værnepligtige i rullerne. Dette lyder meget troværdigt på baggrund af vor viden fra folketællingen i 1801. Da var der i landdistrikterne ca. 250.000 personer af mandkønnet i alderen 0–40 år,⁸⁵ svarende omtrentligt til værnepligtsmassen. Af en totalbefolkning på ca. 925.000⁸⁶ stod således ca. $\frac{1}{4}$ opført i lægdsvæsenets ruller omkring år 1800. Fyrre år senere synes denne andel at være vokset til ca. $\frac{1}{3}$. I hvert fald hævdede generalkrigskommissær Abrahamson på stænderforsamlingen i Roskilde i 1842, at der stod 400.000 mand i hans ruller,⁸⁷ et tal, der må sættes i forhold til en totalbefolkning på ca. 1.2 mill.⁸⁸

Det ville have været interessant at fastslå, hvilken betydning dels indførelsen af den almindelige værnepligt i 1849, dels konfirmationsalderen som nedre grænse, havde for antallet af værnepligtige. Imidlertid synes selv ikke justitsministeriet, der efter 1850 var øverste revisionsmyndighed, at have haft noget klart billede af dette forhold.⁸⁹ Går vi igen til folketællingerne, viser de, at der i 1855 var knap 300.000 mandspersoner i alderen 15–40 år, hvilket viser en nedgang på ca. 100.000 værnepligtige i forhold til 1842.⁹⁰

Det har været mange mennesker at holde styr på og mange forhold at tage i betragtning. Generalkrigskommissær Abrahamson udtalte på stænderforsamlingen i Roskilde i 1842: „... jeg tør med fuldkommen Rolighed paastaae, at af de 400.000 Mand, der findes i Rullerne under mit Embedsdistrict, Enhver strax skal kunne paavises, og at man kan gaae, betræffende hans tidligere Liv og Levnet, lige tilbage til Fødselen“.⁹¹ Det bør nok understreges, at denne høje bedømmelse af lægdsvæsenets effektivitet blev fremsat af en person, der om nogen var part i sagen. Den fik da heller ikke lov til at stå uantastet. Godsforvalter Hjorth, der nogle måneder senere var referent i sagen vedr. flytningsfri-

85. Statistisk Tabelværk 5. Række Litra A Nr. 5. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. København 1905. Tabel 50.

86. Sst. s. 9.

87. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lollands-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne i 1842. 1. afdeling, sp. 2398.

88. Ifølge Statistisk Tabelværk 5. Række Litra A Nr. 5. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. København 1905. Tabel 50 var der i 1840 427.018 mandspersoner i landdistrikterne i alderen 0–50 år, medens totalbefolkningen androg 1.283.027 personer, sst. s. 9.

89. Justitsministeriets 3. departements forestillinger for 1850 nr. 55.

90. Statistisk Tabelværk 5. Række Litra A Nr. 5. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. København 1905. Tabel 45.

91. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lollands-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne i 1842. 1. afdeling, sp. 2398.

hed på stænderforsamlingen i Viborg, påstod på sin side, at det ikke var så let at finde mandskabet, selv om rullerne var i orden, og at det navnlig var umuligt uden lægdsmandens bistand „thi paa hans Duelighed og Iver beroer, saa at sige, det hele Lægdsvæsen“.⁹²

Lovgivningen inden for lægdsvæsenet synes i løbet af de første 50 år at have udviklet sig til en jungle af bestemmelser. I hvert fald må den dom, som de jyske stænder i 1838 fældede, karakteriseres som meget hård. Det hedder i forsamlingens betænkning, at „denne Lovgivning vistnok er saa opfyldt af specielle Bestemmelser, emanerede igjennem forskjellige Autoriteter og i forskjellig Form, at selv de Mænd, der daglig have med disse Forretninger at bestille, ofte ere i Uvished om, hvad der er det Rette, og følge heelt forskjellige Fremgangsmaader ved Udøvelsen af disse Love og Bestemmelser“.⁹³

Disse enkelte røster i debatten om lægdsvæsenets effektivitet er imidlertid langt fra tilstrækkelige til, at vi kan få et klart billede af denne administrations virke indtil midten af sidste århundrede. Dertil kræves dybtgående undersøgelser ikke blot i lægdsvæsenets egne arkiver på alle trin, men også i retsbetjent- og amtsarkiver. En sådan undersøgelse ville udover at afsløre lægdsvæsenets effektivitet som kontrollerende organ også bringe for dagen det ligeså interessante, nemlig hvilke virkninger denne kontrol og de dermed forbundne bestemmelser havde i økonomisk, politisk og social henseende m. m. Hvilken virkning havde f. eks. de ret stramme flytningsbestemmelser, og i hvor høj grad var disse bestemmelser dikteret af de samme hensyn, som havde ligget til grund for stavnsbåndet; med andre ord, i hvor høj grad blev stavnsbåndets ophævelse gjort illusorisk gennem flytningsbestemmelserne?

Nærværende fremstilling har begrænset sig til en gennemgang af den vigtigere lovgivning inden for lægdsvæsenets opbygning og administration, men – som antydnet – ligger der i lægdsvæsenets arkiver et materiale, der nok kunne fortjene en udnyttelse udover den genealogiske.

92. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland 1842. sp. 1427.

93. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørrejylland 1838. 2. række, sp. 428–29.

Orientering

Socialministeriet har i den senere tid været genstand for indgribende organisatoriske omlægninger. De er tildels et resultat af overvejelser, der nedfældedes i 2. og 4. betænkning fra administrationsudvalget af 1960. I den første af disse betænkninger anbefalede, at alle sager vedr. forholdet mellem arbejdsmarkedets parter samt arbejdsretlig lovgivning iøvrigt samledes i arbejdsministeriet. En række sagområder, bl. a. funktionærloven, medhjælperloven og ferieloven, overførtes derfor ved kgl. resol. af 27. marts 1963 fra socialministeriet til arbejdsministeriet.

Udvalgets 4. betænkning beskæftigede sig med socialministeriets fremtidige struktur. På daværende tidspunkt (1965) bestod ministeriet af et departement med sekretariat, 3 expeditionskontorer og en afdeling for internationalt socialpolitisk samarbejde, hvortil kom direktøren for den sociale særforborg, der havde direkte referat til ministeren. Under særforborgsdirektøren sorterede et særforborgskontor, et revalideringskontor og en økonomiinspektør. Chefen for revalideringskontoret havde i visse henseender direkte ministerreferat.

Udvalgets forslag gik ud på, at der udenfor ministeriet oprettedes et forborgsdirektorat til administration af blindeforsorg, døveforborg, epileptikerforborg, ordblindeforsorg, forborgen for talemiddende, tunghøreforborg og vanføreforborgen. Til direktoratet skulle desuden henlægges invalideforsikringsrettens revalideringsafdeling samt de revalideringssager, der hidtil var blevet administreret under sygekassedirektoratet og arbejdsdirektoratet. Ministeriet skulle herefter bestå af 1 departement med 7 kontorer, nemlig 1) sekretariat, 2) folkepension og sygeforsikring m. v., 3) offentlig forborg, 4) børneforborg, 5) særforborg og revalidering, 6) personale, byggeri og budget for børne- og særforborg samt et 7) internationalt kontor.

Ved lov nr. 230 og 231 af 8. juni 1966 skabtes hjemmel for oprettelse af et forborgs- og revalideringsdirektorat samt et revalideringsnævn til påkendelse af de revalideringssager, der hidtil har henhørt under invalideforsikringsretten. Loven trådte ikke straks i kraft, men i løbet af 1966 omordnedes socialministeriet i det væ-

sentlige i overensstemmelse med udvalgets forslag. Ved bekendtgørelse nr. 125 af 10. april 1967 er lovens ikrafttræden fastsat til 1. juni 1967.

Den oprindelige plan er blevet ændret på grund af det nyoprettede *ministerium for familiens anliggender*. Det nye ministeriums forretningsområde blev fastsat ved kgl. resol. af 7. december 1966 (bek. nr. 408), og det blev som venteligt socialministeriet, der måtte yde det største bidrag. Børneforsorgskontoret blev til familieministeriets 1. kontor. Andre fra socialministeriet modtagne sager samt det, der overførtes fra indenrigsministeriet (statens husholdningsråd m. v.) og handelsministeriet (visse forbrugerspørgsmål) dannede familieministeriets 2. kontor, medens socialministeriets hidtidige 5. kontor, der beskæftiger sig med byggeri, planlægning m. v. indenfor såvel børneforsorg som særforsorg, bevarede sin skikkelse, men kom til at sortere under begge ministerier, således at det nu er både socialministeriet og familieministeriets 3. kontor.

Omordningen af *justitsministeriets* journalsystem, der efter den oprindelige plan skulle være trådt i kraft den 1. januar 1967, er blevet udsat, og der føres for tiden forhandlinger mellem rigsarkivet og ministeriet om systemets nærmere udformning.

Niels Petersen.

